

Ізмаїльський державний гуманітарний університет
Кафедра історії та методики її навчання

АКТУАЛЬНІ ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ У НАВЧАННІ ІСТОРІЇ

Методичний посібник

*На пошану доктора історичних наук, професора
Циганенко Лілії Федорівни
з нагоди її ювілею*

Ізмаїл – 2023

УДК 37.016:94]:37.091.313(477)(062)

Рекомендовано до друку вченою радою Ізмаїльського державного гуманітарного університету (протокол № 2 від 31.10.2023 р.)

Автори:

докт. іст. наук Л.Ф. Циганенко
докт. іст. наук М.І. Ніколаєв
канд. іст. наук Н.О. Гончарова
канд. іст. наук В.В. Дроздов
канд. іст. наук Н.В. Морошан
канд. іст. наук І.Є. Татаринів
канд. іст. наук В.Г. Церковна

Рецензенти:

академік Національної академії педагогічних наук НАН України, заступник голови Національної спілки краєзнавців України, заслужений працівник освіти України, доктор історичних наук, професор кафедри історії і культури України та спеціальних історичних дисциплін Університету Григорія Сковороди в Переяславі В.П. Коцур;

доктор історичних наук, професор кафедри документознавства та методики навчання Університету Григорія Сковороди в Переяславі В.М. Орлик

Актуальні теоретичні і методичні підходи у навчанні історії: методичний посібник / Л.Ф. Циганенко, М.І. Ніколаєв, Н.О. Гончарова та ін. Ізмаїл: РВВ ІДГУ. 2023. 104 с.

Методичний посібник містить рекомендації та поради щодо оптимізації процесу навчання історії. Презентуються наукові розробки контраверсійних питань, практичні настанови відносно реалізації дієвих методів та впровадження інноваційних технологій.

© Ізмаїльський державний
гуманітарний університет, 2023
© Автори, 2023

Бажаємо Вам, Ліліє Федорівно, зберегти на багато років благородну високість устремлінь, гуманність вчинків та невтомну енергію до великих звершень. Зичимо Вам міцного здоров'я, щасливого довголіття та всіх благ! Нехай яскраві промені Вашої енергії та благодатні зерна таланту педагога, вченого, організатора та керівника, засіяні Вами на ниві української історичної освіти та науки, зростають щедрим врожаєм здоров'я, добра і любові!

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Міжнародні відносини другої половини ХХ – початку ХХІ ст. мали визначальний вплив на розвиток Європи і світу. За цей період сформувалася і розпалася біполярна система; з'явилося таке історичне явище як «холодна війна»; у відносинах між державами почав використовуватися ядерний фактор; відбувся крах колоніальної системи; прискорився процес глобалізації; новим чинником міжнародного життя став тероризм. Сучасний багатополосний світ не є результатом класичної війни, на відміну від попередніх систем міжнародних відносин (від Вестфальської до Ялтинсько-Потсдамської), а сформувався внаслідок еволюції міжнародного середовища, він вирізняється надзвичайно суперечливим характером та динамічністю. У ХХІ ст. перед світовою спільнотою стоїть важливе завдання формування глобальної системи безпеки і вдосконалення системи запобігання військовим конфліктам, особливо зважаючи на неспровоковану та невинуватену війну Росії проти України, яка поставила під загрозу існування міжнародного правопорядку, що сформувався після Другої світової війни. Вивчення історії міжнародних відносин другої половини ХХ – початку ХХІ ст. є надзвичайно актуальним і виправданим як з огляду необхідності врахування помилок і уроків цього періоду, так і на майбутнє, тому вони є об'єктом постійної уваги і дослідників і політиків.

Підсумком Другої світової війни стала Ялтинсько-Потсдамська система міжнародних відносин. Відбулася трансформація системи міжнародних відносин з мультиполярної до біполярної, перерозподіл сфер впливу в світі.

Біполярність (двополюсність) – це така структура системи міжнародних відносин, що передбачає наявність двох «центрів сили», які за сукупними показниками значно переважають решту країн – наддержавність, ведуть боротьбу за глобальне суперництво і навколо яких об'єднуються більшість політичних утворень.

Сприяли формуванню біполярного типу міжнародної системи наступні чинники:

- по-перше, Німеччина, Італія та Японія втратили статус великих держав, а Франція і, значною мірою, Велика Британія ослабили свої позиції, їхня економіка була виснажена війною, вони мали величезні державні борги;
- по-друге, США вийшли з війни зміцнілими в економічному та військово-політичному плані, до 1949 р. мали монополію на ядерну зброю і посіли домінуючу позицію на світовій арені;
- по-третє, суттєво зріс авторитет СРСР як переможця у війні, під його окупацією знаходилася значна частина Європи, склалися сприятливі умови для створення світової соціалістичної системи, у 1949 р. він створив власну ядерну зброю і також претендував на панівні позиції.

Керівництво обох країн мало протилежне бачення майбутнього розвитку світу, що й визначило глобальний характер протистояння СРСР і США. Співробітництво партнерів під час Другої світової війни змінилося гострим протиборством. Глобальну геополітичну, економічну, ідеологічну та військову конфронтацію між Радянським Союзом і його союзниками, з одного боку, та США, країнами Західної Європи та їхніми союзниками – з іншого, що тривала з середини 1940-х до початку 1990-х років, називають у світовій історії періодом «холодної війни».

Вперше формулювання «холодна війна» публічно було використано кастильським принцом Х. Мануелем у XIV ст., який зазначав, що «гарячі війни» закінчуються крахом держав або миром, а «холодні війни» не приносять ні миру, ні честі. Для характеристики протистояння США і СРСР вперше цей термін застосував Дж. Оруелл у статті «Ви і атомна бомба» у 1945 р. Пізніше, в 1947 р., цим терміном скористалися американський журналіст Уолтер Липпман та американський фінансист, економіст і політик Бернард Барух, один з авторів відомого плану тотальної заборони ядерної зброї, який увійшов в історію під назвою «План Баруха». Поступово термін «холодна війна» набув значного розповсюдження і використання. Вживається у двох значеннях: у широкому – синонім слова «протистояння» для характеристики всього періоду міжнародних відносин з кінця Другої світової війни до розпаду СРСР; у вузькому – гостра фаза протистояння, тобто протистояння на межі війни.

В історичній літературі визначають наступні причини «холодної війни»:

- розкол світу на дві антагоністичні соціально-політичні системи;
- усунення загрози у вигляді фашизму, яка об'єднувала партнерів в антигітлерівській коаліції;
- зростання авторитету й могутності США і СРСР після перемоги у Другій світовій війні, які претендували на домінуючі позиції в світі й утвердження свого впливу в різних регіонах планети;
- відстоювання і поширення союзниками принципів розвитку парламентської демократії західного зразка, а Радянським Союзом – системи радянського типу.

Найбільш поширеним у сучасній історіографії є хронологічний поділ «холодної війни» на два основних періоди: 1) 1946 – 1975 рр.; 2) 1979 – 1991 рр.

Традиційно початок «холодної війни» пов'язують із трьома історичними подіями: промовою Й. Сталіна на зборах виборців (1946 р.), фултонським виступом У. Черчілля (1946 р.) та проголошенням «доктрини Трумена» (1947 р.).

Й. Сталін, виступаючи перед виборцями 9 лютого 1946 р., жодного слова не сказав про перспективу співробітництва з країнами Заходу, навпаки, він закликав радянський народ до нових жертв заради зміцнення обороноздатності держави. Незважаючи на те, що в передвиборчому зверненні ЦК ВКП(б) від 2 лютого 1946 р. співпраця з союзниками формулювалась як головна складова повоєнного устрою світу.

Однією з найважливіших подій в контексті початку періоду «холодної війни» стала промова екс-прем'єр-міністра Великої Британії В. Черчілля у Вестмінстерському коледжі міста Фултон (США) 5 березня 1946 р.

АКТУАЛЬНІ ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ У НАВЧАННІ ІСТОРІЇ

Характеризуючи територіально-політичні реалії, що склалися, він констатував розкол Європи і стверджував, що Радянський Союз відокремив Східну Європу від усього світу «залізною завісою». В. Черчилль публічно закликав англomовні держави і Західний світ до «атлантичної солідарності» проти комуністичної загрози.

«Залізна завіса» – термін, який використовувався в літературі та засобах масової інформації країн Заходу як назва символічного кордону з соціалістичними державами тоталітарного типу, що розглядалися як «закриті», ізольовані від решти світу. Вперше цей термін використав російський письменник і філософ В. Розанов у 1918 р. в «Апокаліпсисі нашого часу», де мова йшла про «Залізну Завісу», що опускається «над російською історією». Згодом англійська публіцистка Е. Сноуден у книзі про Росію назвала її «країною за Залізною Завісою».

Головні підвалини нової політики визначив Д. Кеннан у так званій «довгій телеграмі» з Москви до Вашингтона в лютому 1946 р.

Джордж Фрост Кеннан (1904–2005) – американський дипломат, політолог та історик, експерт з Росії, найбільш відомий як «архітектор Холодної війни» та автор доктрини стримування, його визнали одним із почесних державних діячів зовнішньої політики, відомих як «Мудреці». Г. Кіссінджер про нього писав: «Кеннан – дипломат, який зробив величезний внесок у створення дипломатичної доктрини нашої ери».

Він стверджував, що Радянський Союз буде здійснювати постійну підривну діяльність проти західних держав і розширювати сферу свого контролю, пропонував стримувати комунізм і радянську експансію. Таким чином мирне співіснування і співробітництво між США і СРСР неможливе, а тому США необхідно здійснювати політику щодо СРСР, яка має ґрунтуватися на «логіці сили». Ці позиції були покладені в основу офіційної політичної доктрини, що дістала назву доктрини стримування.

Теорія стримування – геополітична теорія, розроблена американським дипломатом Дж. Кеннаном у 1940-х рр., тісно пов'язана з концепцією «взаємно гарантованого знищення», за якою світовий мир і порядок забезпечуються на основі неминучості тотальної відплати супротивника в разі нанесення по ньому першого ядерного удару. Основні положення теорії стримування продовжують залишатися актуальними і в XXI ст., оскільки ядерна зброя дотепер відіграє значну роль у світовій політиці, а військові доктрини Росії і США головним чином ґрунтуються на використанні її як «фактора стримування».

Важливою складовою періоду «холодної війни» стала промова Трумена 12 березня 1947 р. перед обома палатами Конгресу США, в якій було викладено ідеологічні принципи американської зовнішньої політики і яка ввійшла в історію як доктрина Трумена. Політика «стримування», на його думку, мала полягати не у застосуванні збройної сили проти просування комунізму і радянської експансії, а у масштабній фінансовій допомозі країнам, де існувала небезпека посилення лівих. Г. Трумен запропонував надати таку допомогу в розмірі 400 млн дол Греції і Туреччині, головним чином на перебудову збройних сил. Зміст суперництва між США та СРСР Г. Трумен охарактеризував як конфлікт між

демократією й тоталітаризмом, а інтереси безпеки США вимагали «стримування» СРСР та його союзників.

Фінансова допомога Греції і Туреччині була першим кроком адміністрації Г. Трумена проти загрози комунізму. Наступним важливим заходом із метою захисту своїх економічних інтересів, насамперед у західноєвропейських країнах, стала програма широкомасштабної економічної допомоги відома під назвою «план Маршалла». Основні положення плану економічної допомоги країнам, що постраждали від війни, були озвучені державним секретарем США Дж. Маршаллом 5 червня 1947 р. під час виступу в Гарвардському університеті.

Джордж Маршалл (1880 – 1959) – американський політичний та військовий діяч, у різні періоди свого життя був генералом армії, начальником штабу Армії США, державним секретарем і міністром оборони США, вважається ініціатором плану Маршалла, є лауреатом Нобелівської премії миру 1953 р.

Проте реалізація цього плану спричинила різке посилення конфронтації. Ідея надати допомогу країнам Європи в повоєнній відбудові їхніх економік розглядалася як установа контролю США за діяльністю країн, що приймали «план Маршалла». Вже 12 – 16 липня 1947 р. у Парижі зібралися представники 16 країн Західної Європи. Також були запрошені й речники держав Східної Європи, однак Радянський Союз блокував намір Польщі і Чехословаччини приєднатися до цієї програми. Допомогу США також не отримала окупована радянськими військами Східна Німеччина, через можливий тиск із боку СРСР від «плану Маршалла» також відмовилась й Фінляндія. Радянський Союз розглядав реалізацію цього плану як інструмент політичного впливу, а тому вживав рішучих заходів для мінімізації цього впливу в окупованих країнах Східної Європи. Так, у серпні 1947 р. в Угорщині та Болгарії були репресовані незалежні політичні партії, а у вересні в Польщі відбулася нарада компартій східноєвропейських країн, на якій «план Маршалла» був названий «планом поневолення Європи» і причиною поділу світу на «два табори – імперіалістичний і демократичний». Після прийняття 4 квітня 1948 р. Конгресом США закону «Про економічне співробітництво» розпочалася практична реалізація плану Маршалла, який передбачав чотирирічну програму економічної допомоги. Однією з головних умов для отримання допомоги, якої дотримались усі країни Західної Європи, було виведення комуністів зі своїх урядів.

Впродовж чотирьох років – 1948–1952 рр. – країни Західної Європи отримували від США допомогу на загальну суму 17 млрд доларів (за сучасним курсом це складало б 88 млрд). «План Маршалла» став однією з найуспішніших економічних програм в історії. За доволі короткий період економіка країн Західної Європи була відновлена, зросла конкурентоспроможність європейського експорту, ці країни змогли розрахуватися за зовнішніми боргами, було ослаблено вплив СРСР і комуністичного руху. У 1951 р. «план Маршалла» був замінений на «Закон про взаємну безпеку», за яким США щороку виділяли 7,5 млрд доларів на воєнно-економічне співробітництво з країнами Західної Європи. У 1961 р. американська зовнішня програма допомоги була реорганізована в Агентство США з міжнародного розвитку (USAID).

АКТУАЛЬНІ ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ У НАВЧАННІ ІСТОРІЇ

Посилення конфронтації між країнами Заходу і Сходу перешкоджало відновленню економічних зв'язків із західноєвропейськими країнами, державам радянської зони впливу потрібно було шукати нових зовнішньоекономічних партнерів. У січні 1949 р. у Москві було скликано нараду представників країн радянського блоку, на якій було прийнято рішення про створення Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ). Її членами стали Болгарія, Угорщина, Польща, Румунія, Чехословаччина та СРСР, згодом були прийняті Албанія, НДР, Монголія та інші держави. Таким чином, ще більше поглибилося протистояння в економічній сфері за лінією Захід – Схід, створення РЕВ робило економіку країн народної демократії залежною від радянської економіки, інтенсифікувало процес сателізації країн народної демократії, посилювало контроль Радянського Союзу за господарчим процесом, не сприяло економічному зростанню, а відіграло негативну роль.

Одним із проявів «холодної війни» стало формування наприкінці 40-х – протягом 50-х рр. ХХ ст. системи воєнно-політичних блоків, що протистояли один одному.

17 березня 1948 р. у Брюсселі терміном на 50 років Велика Британія, Франція, Бельгія, Нідерланди і Люксембург підписали «Брюссельський пакт» – Договір про економічне, соціальне й культурне співробітництво та колективну самооборону, який створював Західний союз із метою протидії «відновленню агресивної політики Німеччини». Договір передбачав військову взаємну допомогу та колективні воєнні дії учасників у випадку виникнення небезпечної ситуації. На початку жовтня того ж року була створена воєнна організація Західного союзу. У квітні 1948 р. Великобританія розпочала зі США і Канадою таємні переговори про створення трьома державами «Північноатлантичного трикутника», основи якого були закладені ще в ході Другої світової війни. 4 квітня 1949 р. 12 держав (Англія, Бельгія, Голландія, Данія, Ісландія, Італія, Люксембург, Канада, Норвегія, Португалія, США, Франція) підписали у Вашингтоні договір про створення Північноатлантичного пакту – воєнно-політичного блоку НАТО, спрямованого проти СРСР та всієї соціалістичної системи з метою захисту Заходу від її загрози. На підставі цієї й наступних угод у більшості країн-учасниць блоку НАТО були розміщені збройні сили США. Головним воєнно-політичним принципом організації є система колективної безпеки – спільні організовані дії всіх її членів у відповідь на напад ззовні. З країн, що приєдналися до плану Маршалла, від вступу до НАТО ухилились Австрія, Ірландія, Швейцарія, Швеція. Від часу заснування НАТО кількість нових держав-членів альянсу збільшилася до 31 країни. Останньою державою-членом, яка приєдналась до НАТО, стала Фінляндія – 4 квітня 2023 р. Боснія і Герцеговина отримала План дій щодо членства в НАТО в грудні 2018 р., НАТО визнає Грузію та Україну як кандидатів на членство в альянсі.

Цікаві факти: офіційними мовами НАТО є англійська та французька; організація має власний фонетичний алфавіт, відомий як телефонний алфавіт ІКАО, в котрому літерам англійського алфавіту і цифрам присвоюються певні кодові слова; статтю №5 Альянс застосовував лише один раз: у відповідь на теракти 11 вересня 2001 р. у США; Ісландія є єдиним членом НАТО, який не має

постійної армії; країни-члени організації погодилися, що їхньою метою є досягнення або підтримка цільових витрат на оборону щонайменше 2% від їхнього ВВП до 2024 р.

У 1950-х рр. за ініціативою США було створено воєнно-політичні блоки в Азії СЕАТО і СЕНТО. Організація договору Південно-Східної Азії – СЕАТО – виникла у 1954 р. в Манілі (Філіппіни), її членами стали США, Англія, Франція, Австралія, Нова Зеландія, Філіппіни, Таїланд, Пакистан. Блок СЕНТО створено в 1955 р. як Багдадський пакт, до якого увійшли Велика Британія, Туреччина, Ірак, Пакистан, Іран.

Радянський Союз рішуче протестував проти створення НАТО, а компартії проводили кампанії «на захист миру», проти альянсу, який вважався агресивним мілітаристським блоком, спрямованим на розпалювання третьої світової війни. Це ще більше посилювало конфронтацію між Заходом і Сходом. Проте країни «соціалістичного блоку» спочатку не поспішали зі створенням аналогічного воєнного об'єднання. Координація зусиль у воєнній сфері здійснювалася за рахунок дії низки двосторонніх угод, укладених між СРСР та іншими державами «народної демократії» одразу після завершення Другої світової війни.

Однак підписання країнами-учасниками Північноатлантичного альянсу Паризьких угод про ремілітаризацію ФРН та входження її до НАТО у жовтні 1954 р. СРСР розцінив як перегляд результатів війни. У відповідь на це було вирішено створити новий воєнно-політичний блок для протистояння НАТО. 11-14 травня 1955 р. у Варшаві речники СРСР, Албанії (входила до 1968 р.), Болгарії, Угорщини, НДР, Польщі, Румунії, Чехословаччини підписали Договір про дружбу, співробітництво та взаємну допомогу. Це воєнно-політичне об'єднання отримало назву Організація Варшавського договору (ОВД). Її члени брали на себе зобов'язання утримуватися від погрози силою чи її застосування та надати негайну допомогу стороні, що постраждала, всіма можливими засобами, включаючи застосування збройної сили, у випадку нападу на одну чи кілька країн-членів цієї організації. Було сформовано Об'єднане Командування збройними силами учасників договору і Політичний Консультаційний Комітет.

«Холодна війна» відбувалася у форматі протистояння воєнно-політичних блоків, яке поширилося не лише на Європу, а й на інші регіони світу та сприяло формуванню біполярної системи міжнародних відносин.

У країнах Центральної та Південно-Східної Європи сталінське керівництво здійснювало курс на утвердження тоталітарних режимів, порушуючи демократичні засади «Декларації про визволену Європу», що була прийнята на конференції «великої трійки» в Ялті. Через деякий час після звільнення країн регіону від німецько-нацистської окупації до влади прийшли вітчизняні (народні, національні) фронти, в яких головну роль відігравали комуністи. Політичні системи сталінського типу отримали назву «народної демократії» і повинні були підкреслити відмінність і від традиційної ліберальної демократії, і від радянської моделі суспільного розвитку. Впродовж 1946 – 1947 рр. відбулося витіснення з урядів, а згодом і з політичної системи суспільства буржуазних, християнсько-демократичних, комуністичних і соціал-демократичних партій. Трансформація соціально-економічних та суспільно-

АКТУАЛЬНІ ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ У НАВЧАННІ ІСТОРІЇ

політичних структур у цих країнах відбувалася у 1947–1948 рр. за радянським зразком, що спричинило формування режимів тоталітарного характеру.

З країнами своєї сфери впливу СРСР уклав угоди про дружбу, співробітництво взаємну допомогу. У 1947–1948 рр. ці угоди мали чітку антизахідну спрямованість. Таких двохсторонніх угод було укладено 35, вони утворювали взаємопов'язану систему. У другій половині 40-х рр. комуністичні, орієнтовані на Радянський Союз, режими сформувалися в Азійському регіоні (Північний В'єтнам, Північна Корея, Китай). Особливістю цього процесу було те, що комуністичні сили здобули владу за відсутності радянських воєнних формувань на території цих країн (винятком до певної міри була Північна Корея). У 60–70-х рр. «режими соціалістичної орієнтації» виникли в Африці (Алжир, Ефіопія, Ангола, Мозамбік тощо).

Внаслідок цього утворилося два полюси сили, навколо яких групувалися інші держави. Радянський Союз встановив контроль над Центрально-Східною Європою та значною частиною Балкан, а у Західній та Південній Європі домінували США. Відповідальність за розгортання «холодної війни» сучасні дослідники покладають на обидві сторони – США та СРСР.

«Холодна війна» мала всеохоплюючий характер, всі події у світі розглядалися у форматі суперництва двох супердержав. Головним чинником міжнародних відносин стала загроза застосування сили, політика ядерного стримування, наслідком гонки озброєнь стало формування величезного воєнно-промислового комплексу США та СРСР. Протистояння відбувалося у наступних формах: створення та протиборство воєнно-політичних блоків; нарощування ракетно-ядерних та звичайних озброєнь; виникнення міжнародних політичних криз; втручання у регіональні збройні конфлікти; змагання в галузі оборонної науки; економічне та технічне суперництво; конкуренція у галузі космічних досліджень; запровадження економічних ембарго; протиборство розвідувальних служб; ідеологічні диверсії; пропагандистська війна; мілітаризація суспільної й індивідуальної свідомості; боротьба за розширення власних сфер впливу, насамперед у країнах «третього світу» тощо.

Особливе місце у повоєнних міжнародних відносинах займала проблема мирного врегулювання відносин з Німеччиною, яка стала ареною першого зіткнення інтересів двох супердержав. Однією з перших криз «холодної війни» стала берлінська криза 1948–1949 рр. На Потсдамській конференції влітку 1945 р. були затверджені основні принципи політики союзників щодо Німеччини: денацифікація, демілітаризація і демократизація. За згодою союзників територію Німеччини було поділено на чотири зони окупації – радянську, американську, французьку та англійську. Неможливість досягнути політичного об'єднання чотирьох окупаційних зон спонукала до економічної інтеграції, яка була необхідною умовою економічного відродження не лише Німеччини, а й Європи. 2 грудня 1946 р. Англія і США уклали угоду про об'єднання своїх зон окупації, так виникла Бізонія. Франція приєдналася до цієї угоди у лютому 1948 р. Причиною берлінської кризи 1948–1949 рр. була блокада Західного Берліна Радянським Союзом у відповідь на введення союзниками в своїй зоні контролю західнонімецької валюти. Радянська сторона вважала це

зривом раніше досягнутих домовленостей. Блокада тривала майже рік, проте США, Великобританія і Франція, організувавши повітряний міст, здійснювали повноцінну торгівлю.

Цікаві факти: майже за рік дії повітряного мосту було здійснено 277 728 польотів, перевезено від 1,5 до 2 млн тонн промислових і продовольчих товарів, вугілля і зрідженого газу.

Підсумком першої Берлінської кризи стало різке загострення відносин між країнами Заходу і СРСР й прискорення підготовки об'єднання земель західної зони окупації в окрему державу. За ініціативи окупаційних властей 8 травня 1949 р. Парламентська рада, утворена з представників західнонімецьких земель, затвердила «Основний закон Федеративної Республіки Німеччини». Так на політичній карті світу з'явилася нова держава – Федеративна Республіка Німеччина (ФРН). Західний Берлін ставав автономним самоврядним містом, пов'язаним наземним транспортним коридором з ФРН.

У відповідь на ці події Радянський Союз 30 травня 1949 р. затвердив Конституцію, розроблену Народною радою радянської зони окупації, а 7 жовтня 1949 р. було проголошено Німецьку Демократичну Республіку (НДР). Таким чином поділ Німеччини на дві держави став наслідком конфронтації біполярної системи держав. Результатом протистояння між США і СРСР стала друга Берлінська криза. Вона була пов'язана з дискусіями керівництва СРСР, США, Великої Британії, Франції та ФРН довкола Західного Берліна. Кордон між НДР і ФРН був місцем протистояння між НАТО та ОВД. Різниця у рівні свобод і розвитку двох республік була очевидною, Західний Берлін став «вітриною» для східних німців. Він демонстрував усі переваги ринкової економіки, західної демократії та підтримки країн Заходу. Між двома частинами Берліна діяли понад 80 пропускних пунктів, щодня їх перетинали 300–500 тис. осіб. Поступово все більшого розмаху набував процес імміграції східних німців на Захід, за перші півтора десятиліття після війни з НДР до ФРН втекли 3,5 млн осіб. Бажаючи припинити відтік населення з НДР до Західного Берліна, а також змусити Захід визнати Східну Німеччину, керівництво НДР влітку 1961 р. ініціювало зведення Берлінського муру, який роз'єднав Берлін на дві частини.

Цікаві факти: у НДР Берлінську стіну офіційно називали Антифашистським оборонним валом, у ФРН – Ганебною стіною. Це була споруда з бетону висотою приблизно 3,5 м та довжиною 46 км. За 28 років існування Берлінської стіни (серпень 1961-го — листопад 1989-го) через неї втекли до ФРН 5 тис. 75 осіб, 574 з них були дезертирами з лав армії НДР, під час спроби втекти загинуло як мінімум 140 осіб. Таємний указ стріляти на ураження, про який не знало населення НДР, скасували лише за півроку до падіння стіни. Наймасовішу одноразову втечу через виритий під Берлінською стіною тунель здійснили 57 мешканців Східного Берліна у жовтні 1964 р. Її щорічне обслуговування до 1983 р. обходилося в 1 млрд марок.

Формально врегулювання «берлінської проблеми» відбулося у 1971 р., після підписання США, СРСР, Великобританією і Францією договору про особливий статус Західного Берліну, що виводив цю територію з-під юрисдикції

АКТУАЛЬНІ ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ У НАВЧАННІ ІСТОРІЇ

ФРН. Остаточо «берлінське питання» було вирішене лише з об'єднанням ФРН і НДР в єдину державу.

Таким чином, наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. остаточно утвердилася біполярна система міжнародних відносин, яка й визначила подальший світовий розвиток ХХ ст. Найнебезпечнішою складовою «холодної війни» стала гонка озброєнь, яка у післявоєнний період відбувалася у форматі «виклик – відповідь». У воєнному відомстві США не припинялися розробки планів ядерного знищення СРСР. Створення в СРСР ядерної зброї перекреслило ці плани, проте не зупинило гонку озброєнь. Оскільки США та їхні союзники суттєво переважали СРСР за економічним потенціалом, вони постійно нарощували темп цієї гонки з метою економічного виснаження СРСР. Відомо, що до 1960 р. ядерні арсенали сторін досягли розміру:

- США: близько 6000 боєголовок;
- СРСР: близько 300 боєголовок.

У 50-60-х рр. ХХ ст. політичне протистояння неодноразово призводило до виникнення воєнних конфліктів. На відміну від Європи, де створенням НАТО та ОВД була досягнута певна рівновага, регіони Азії, Близького Сходу, Африки перетворилися на арену гострих протиріч і збройних конфліктів:

- корейська війна (1950–1953 рр.);
- перша арабо-ізраїльська війна (1948–1949 р.);
- англо-франко-ізраїльська агресія проти Єгипту (1956 р.);
- Карибська криза (1962 р.);
- війна США у В'єтнамі (1965 р.);
- друга арабо-ізраїльська війна (1967 р.) тощо.

Найбільш гострим і небезпечним конфліктом глобального характеру між головними ядерними державами і воєнно-політичними блоками стала Карибська криза 1962 р.

На Кубі в 1959 р. у результаті революції було повалено диктатуру генерала Батісти і до влади прийшов уряд Ф. Кастро.

Фідель Алехандро Кастро Рус (1926 – 2016) – кубинський комуністичний революціонер і багаторічний диктатор Куби. Формально обіймав посади прем'єр-міністра Куби, першого секретаря Комуністичної партії Куби та голови Державної ради Куби. Взяв собі неформальні титули: «лідер кубинської революції», «команданте Фідель», «Максимальний лідер» та «Великий Шеф». Сповідував марксизм та утопізм, активно займався експортом революції – втручався до громадянських конфліктів у країнах Латинської Америки, Африки та Близького Сходу; підтримував лівацькі радикальні рухи, режими та заколоти; за підтримки СРСР таємно відряджав кубинські війська або спеціальні збройні загони та радників у гарячі точки планети. Таємно заробляв гроші на транзиті наркотиків з Південної Америки до Флориди (США). Кастро належав до десятки найбагатших правителів світу, поряд із шейхами та королями, посідав сьоме місце у списку Forbes з особистими статками у \$900 млн.

Він проголосив курс на «побудову комунізму» і співпрацю з СРСР. Впродовж 1960–1961 рр. між СРСР і Кубою розвивались інтенсивні

торговельно-економічні та політичні відносини. Прорадянська орієнтація режиму Кастро і поширення впливу Радянського Союзу на американський континент викликали занепокоєння уряду США, який організував збройну інтервенцію на Кубу. За підтримки СРСР, який надав Кубі зброю, інтервенти були розбиті у бухті Плайя-Хірон. З метою убезпечити острів від прямої агресії з боку США, Радянський Союз і Куба домовилися про таємне розміщення на острові балістичних ракет з ядерними боєголовками, відстань від яких до узбережжя США становила лише 150 км. Вони мали стати гарантом миру в регіоні. Щоб перешкодити подальшому постачанню радянської зброї на острів, США організували воєнно-морську блокаду Куби. 22 жовтня 1962 р. вони спрямували до її берегів 183 бойові кораблі і привели в стан бойової готовності американські війська у Флориді й Західній Європі. Радянський уряд, розцінивши дії США як агресивні, 23 жовтня 1962 р. заявив, що у випадку розв'язання війни завдасть відповідного удару. Між президентом США Дж. Кеннеді та головою радянського уряду М. Хрущовим розпочалися напружені переговори. На лідерів обох держав здійснювали тиск найбільш войовничі кола на користь силового вирішення проблеми. Після інтенсивних дипломатичних перемовин 28 жовтня 1962 р. лідери двох наддержав досягли компромісу. Радянський Союз погодився вивести ракети з Куби, а США – відмовлялися від спроб вторгнення на острів, зобов'язувалися поважати недоторканність кордонів Куби і зняти морську блокаду. Крім того, США мали вивести ядерні ракети з Туреччини поблизу радянських кордонів. 20 листопада 1962 р. Дж. Кеннеді оголосив про зняття морської блокади Куби. Вважають, що ніколи ще загроза світової ядерної війни не була такою близькою, як у період з 24 по 28 жовтня 1962 р. Згодом на випадок нагальної необхідності контакту між Кремлем та Білим домом був встановлений прямий телефонний зв'язок, так звана «гаряча лінія».

Таким чином, Карибська криза продемонструвала те, що зростання небезпеки ядерної війни може привести до катастрофи та безперспективності політики з позиції сили, урахування взаємних інтересів відхилило глобальну небезпеку і створило важливий прецедент у пошуках шляхів до розрядки міжнародної напруженості. Вона сприяла підписанню серії договорів: про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, у космічному просторі й під водою (5 серпня 1963 р.); про принципи діяльності держав з дослідження і використання космічного простору, включаючи місяць та інші небесні тіла (27 січня 1967 р.); про нерозповсюдження ядерної зброї (1 липня 1968 р.).

У першій половині 70-х рр. у взаємовідносинах СРСР і США відбулися зміни, які на думку відомого американського політика Г. Кіссінджера «перевернули догори дном методи дипломатії». Почала формуватися ідея політики розрядки міжнародної напруженості. Її початок, як правило, пов'язують з візитом президента США Р. Ніксона до Москви у травні 1972 р., переговорами з вищим керівництвом СРСР і підписанням низки важливих угод, серед яких «Основи взаємовідносин між СРСР і США», Договір про обмеження систем протиракетної оборони (ПРО), Тимчасова угода про заходи щодо обмеження стратегічних озброєнь (ОСО-1). З 18 по 25 червня 1973 р. тривав офіційний візит Л. Брежнєва до США. За період між зустрічами у Москві та

АКТУАЛЬНІ ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ У НАВЧАННІ ІСТОРІЇ

Вашингтоні було підписано 23 угоди про співробітництво двох країн у різних сферах. У листопаді 1974 р. розпочалися консультації щодо підписання нового договору ОСО-2. Нормалізація радянсько-американського політичного діалогу, фіксація принципу рівної безпеки, декларація відмови від застосування сили в двосторонніх стосунках, конкретні кроки щодо часткового обмеження гонки озброєнь сприяли появі нового явища у міжнародному житті – загальноєвропейського процесу з проблем безпеки та співробітництва. Найважливішим здобутком цього процесу стало проведення Загальноєвропейської наради з безпеки та співробітництва в Європі (Гельсінкі, 28 липня – 1 серпня 1975 р.). Урочисте підписання главами 33 європейських держав, США й Канади Заключного акту Наради відбулося 1 серпня 1975 р. За своїм змістом і значенням цей документ не має аналогів в історії міжнародних відносин. Він фіксував колективне визнання легітимності Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин, тобто непорушність існуючих європейських кордонів та підсумків Другої світової війни. Фундаментальне значення має включена до Заключного акту Декларація принципів сучасного міжнародного права, серед яких: повага до суверенітету; незастосування сили чи загрози силою; непорушність кордонів та територіальна цілісність держав; невтручання у внутрішні справи; повага прав людини та основних свобод людини і громадянина; рівноправність і право народів розпоряджатися власною долею; співробітництво між державами; добросовісне виконання зобов'язань за міжнародним правом тощо. Заключний акт став своєрідною хартією розрядки, представляв інтереси всіх держав-учасниць загальноєвропейського процесу, сприяв запровадженню в європейське політичне життя принципу консенсусу та розширенню поняття «безпека». Проте, як свідчать події, пов'язані з російською агресивною зовнішньою політикою і нападом на Україну, ОБСЄ не стала основним чинником формування комплексної системи європейської безпеки, цьому сприяє також відсутність механізму гарантування дотримання принципів ОБСЄ.

Міжнародні відносини другої половини 70-х рр. характеризувалися поступовим відходом від політики розрядки, загостренням суперечностей між СРСР та США, згортанням більшості двосторонніх програм із проблем економічного, політичного розвитку, обмеження гонки озброєнь. Новий щабель гонки озброєнь розпочався наприкінці 70-х рр. Воєнно-стратегічний паритет першим порушив Радянський Союз, розмістивши в країнах Східної Європи нові ракети з ядерними боєголовками СС-20. Держави-члени НАТО розмістили крилаті ракети і ракети класу «Першинг-2» в країнах Західної Європи. У січні 1980 р. було проголошено «Доктрину Картера» щодо захисту інтересів США у Перській затоці. Вищою точкою радянсько-американської конфронтації стала заява президента США Р. Рейгана 23 березня 1983 р. про розробку в США програми Стратегічної оборонної ініціативи (СОІ), відомої як «зоряні війни», яка започаткувала гонку озброєнь у космічному просторі. Остаточно політика розрядки була зірвана введенням радянських військ в Афганістан. Предметом протистояння країн НАТО і ОВД став «третій світ» – Афганістан, Центральна Америка і Південь Африки.

Цей період міжнародних відносин мав і позитивні здобутки: підписання договору ОСО-2 (1979 р.), Мадридська (1980–1983 рр.) і Стокгольмська (1984–1986 рр.) конференції, Наради з проблем безпеки і співробітництва в Європі, результатом роботи яких була розробка і підписання підсумкових документів у контексті Заключного Акту НБСЄ.

У сучасній науковій літературі причинами закінчення «холодної війни» називають радикальні геополітичні зрушення, які були наслідком політики «перебудови» в СРСР, «нового зовнішньополітичного мислення» радянського керівництва на чолі з М. Горбачовим, що відбулися наприкінці 1980-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. Це падіння тоталітарних режимів у країнах Центральної і Південно-Східної Європи в результаті переможних демократичних революцій, руйнація світової системи соціалізму, об'єднання Німеччини й розпад Радянського Союзу. Закінчення «холодної війни» спричинило глобальні зміни у геополітичній системі світу:

- крах світової системи соціалізму та дезінтеграція СРСР призвели до ліквідації двополюсності у міжнародних відносинах і конфронтації між СРСР і США та воєнно-політичними блоками Варшавським договором і НАТО;
- поразка табору соціалістичних країн на чолі з Радянським Союзом та посилення США, а також країн-членів Європейського Союзу, які через взаємне перебування у воєнно-політичних структурах НАТО синхронізували спільні інтереси й в інших сферах життя;
- поява в євразійському просторі низки нових незалежних держав внаслідок розпаду соціалістичних федерацій – СРСР, Югославії та Чехословаччини;
- розпад Ялтинсько-Потсдамської системи розподілу на сфери впливу Європейського континенту переможців у Другій світовій війні;
- посилення окремих центрів геополітичної сили (Китай, Японія, Європейський Союз та інших), що відстоюють багатовимірність світового розвитку;
- докорінно змінила геополітичну розстановку сил в Європі поява незалежної України; на думку відомого американського політолога З. Бжезинського, відокремлення України від Росії у процесі розпаду СРСР стало центральною геополітичною подією, оскільки без України Росія нездатна відродити євразійську імперію.

Багатополлярність (багатополюсність) – це така структура системи міжнародних відносин, для якої характерна наявність кількох полюсів міжнародної сили, що переважають інших за рівнем економічного, політичного, воєнного потенціалу, мають приблизно однакові показники могутності, здатні перебирати на себе вирішення регіональних і глобальних питань, не узгоджують свої національні інтереси з інтересами інших полюсів сили.

Сучасні міжнародні відносини характеризуються наявністю наступних чинників:

- сучасний багатополлярний світ представляють США, країни-члени ЄС, Китай і Росія, а також долучаються Індія, Бразилія, Південна Африка;

АКТУАЛЬНІ ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ У НАВЧАННІ ІСТОРІЇ

- одночасно відбувається зміна зовнішньополітичних пріоритетів зазначених полюсів міжнародної сили;
- новою тенденцією XXI ст. є стрімке економічне і військове піднесення Китаю, який перетворився на вагомий полюс сили;
- у сучасній системі міжнародних відносин поглибилися і загострилися старі проблеми: міжнародна організована злочинність, міжнародний тероризм, загострення конфлікту Північ–Південь тощо;
- на становлення нового міжнародного світопорядку додатково впливають: глобалізація, науково-технічний прогрес; зміцнення на міжнародній арені недержавних гравців;
- на початку XXI ст. для світової спільноти виникли нові загрози: поширення ядерної зброї, міжнародного тероризму, глобалізації, організованої злочинності, розповсюдження етнорелігійних конфліктів та неконтрольованої еміграції;
- новий світовий устрій характеризується відродженням місцевої ідентичності, тенденцій до децентралізації та партикуляризації, що сприяє поширенню сепаратистських рухів, відродженню етнічного та національного антагонізму;
- у зв'язку з глобальними викликами надзвичайної актуальності набула проблема реформування міждержавної організації – ООН та її структурних складових;
- у XXI ст. перед світовою спільнотою стоїть важливе завдання формування глобальної системи безпеки і вдосконалення системи запобігання воєнним конфліктам;
- сучасні міжнародні відносини вирізняються надзвичайно суперечливим характером та динамічністю.

У другій половині XX ст. новим чинником міжнародного життя став тероризм – це небезпечна умисна діяльність добре організованих та технічно оснащених корпорацій державного чи навіть міждержавного масштабу, спрямована проти окремих осіб чи груп, цілих народів, держав.

Причини виникнення тероризму:

- загострення протиріч в економічній, ідеологічній, політичній, соціальній, правовій та етнонаціональній сферах;
- бажання деяких груп, осіб і організацій досягати своїх цілей та отримувати всі переваги шляхом насильства;
- використання терористичних методів для досягнення економічних, соціальних і політичних цілей;
- залучення до політичних процесів у деяких країнах широких верств населення з низьким рівнем освіти, культури та відсутністю політичного досвіду.

Розрізняють міжнародний, національний, релігійний та державний тероризм (нерідко кваліфікують як акт агресії). Міжнародний тероризм – це найтяжчий кримінальний злочин міжнародного характеру, об'єктом посягання якого є стабільність міжнародних відносин, територіальна цілісність, суспільна безпека, життя та здоров'я людей, їхнє майно, права й законні інтереси.

Сучасний міжнародний тероризм характеризується наступними тенденціями:

- головним чинником, способом легітимації та ідейним обґрунтуванням міжнародної терористичної діяльності став релігійно вмотивований екстремізм: у 2021 р. більшість жертв (47% від загальної кількості смертей) спричинили 4 терористичні угруповання ісламістського типу: «Ісламська держава» та її афілійовані групи, «Аш-Шабааб», «Талібан» і «Джамаат Нусрат Аль-Іслам валь Муслімін»;
- розширення території здійснення терористичних актів: злочини міжнародного тероризму здійснюються не лише в регіонах тривалих міжнародних конфліктів (Близький Схід, Південна Азія, африканські країни), але й у розвинутих державах Західної Європи та США;
- зростання вірогідності за певних обставин стати жертвою терористичного акту: впродовж 2000–2015 рр. чисельність жертв терактів зросла майже в 10 разів: з 3,3 тис. до 32,7 тис. осіб; у 2018–2021 рр. кількість загиблих становила близько 7,1 тис. осіб щорічно;
- здатність до формування стійких квазідержавних утворень, кооперація з транснаціональними організованими злочинними угрупованнями, виникнення багатьох локальних осередків у різних країнах і регіонах;
- професіоналізація, воєнізація й технологізація діяльності терористичних угруповань; зміна соціального складу терористичних груп та соціальної приналежності їхніх учасників;
- створення і пропаганда релігійних ідеологій, підживлення і використання радикальних настроїв у регіонах міжнародних та внутрішніх конфліктів, політичних криз, міжетнічних та міжконфесійних протиріч;
- в деяких випадках державна підтримка міжнародного тероризму.

Міжнародний тероризм належить до глобальних проблем сучасності і вважається геополітичним викликом усій світовій спільноті.

Поставила під загрозу існування міжнародного правопорядку, що сформувався після Другої світової війни, неспровокована та невинуватена війна Росії проти України. Російсько-українська війна – це загарбницька, неспровокована та невинуватена війна Росії проти України, яка веде боротьбу за свою державну й національну незалежність. Вона триває понад вісім років – з 26 лютого 2014 р. і до сьогодні. Періодизація війни: I період: гібридна війна (26 лютого 2014 р. – 23 лютого 2022 р.); II період: тотальна широкомасштабна війна (24 лютого 2022 р. – до сьогодні).

Сучасні українські дослідники серед основних причин війни вказують наступні:

- цивілізаційна – війна російської євразійської цивілізації проти локальної української цивілізації, небажання України наслідувати російську цивілізаційну парадигму розвитку, орієнтація на загальноєвропейські та євроатлантичні демократичні цінності;
- імперська – за світове домінування Росії;

АКТУАЛЬНІ ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ У НАВЧАННІ ІСТОРІЇ

- геополітична – за розширення імперії, за підпорядкування території України, найбільшого в Європі державного утворення, великого ринку робочої сили, послуг, капіталів і господарського потенціалу;
- екзистенційна (життєва) – спрямована на знищення України як держави і української нації як носія відмінного від російського і «руського міра» світогляду, світосприйняття та колективної пам'яті;
- особистісно-психологічна – неприйняття для авторитарного складу світогляду російського президента головних українських цінностей – незалежність, свобода, воля, гідність, європейськість.

Щоб ефективно реагувати на нові загрози і запобігти руйнації міжнародного правопорядку, світова спільнота має об'єднатися в «антипутінську» коаліцію. «Антипутінська (антикремлівська) коаліція» – це формальна та неформальна співпраця передових держав світу з метою спільної комплексної багатоцільової підтримки України у протидії збройній агресії Російської Федерації та забезпечення перемоги України у несправедливій російсько-українській війні. Українська дипломатія основні завдання «антипутінської коаліції» визначає наступним чином:

- надання Україні всебічної воєнної допомоги з метою досягнення перемоги над Росією, підвищенню ефективності українських Збройних Сил та розбудові власного оборонно-промислового комплексу;
- координація санкційної політики щодо Росії та її реалізація для досягнення економічного колапсу та краху путінського режиму;
- притягнення Росії до міжнародно-правової відповідальності як держави за порушення міжнародного правопорядку та індивідуальне кримінальне покарання її вищого воєнно-політичного керівництва за вчинення міжнародних злочинів.

«Антипутінська коаліція» вже налічує понад 50 країн. Провідну роль у формуванні коаліції відіграли США і Велика Британія. Вона має стати відповіддю міжнародного співтовариства на злочинні дії Росії, яка системно, постійно і грубо руйнує міжнародний правопорядок, порушує загальний мир і безпеку, створює ризики майбутніх зазіхань на суверенітет і територіальну цілісність окремих держав світу.

Практична частина

Тести

1. Біполярність (двополюсність) – це така структура системи міжнародних відносин, що передбачає:

- а) наявність двох «центрів сили», які за сукупними показниками значно переважають решту країн – наддержавність;
- б) широкомасштабну програму економічної та фінансової допомоги країнам Західної Європи урядом США;
- в) гарантування безпеки європейських держав від потенційної загрози з боку США;
- г) наявність кількох полюсів міжнародної сили, що переважають інших за рівнем економічного, політичного, військового потенціалу, мають приблизно однакові показники могутності.

2. Нова міжнародна організація – ООН була заснована у:

Методичний посібник

- а) 1945 р.
 - б) 1946 р.;
 - в) 1975 р.;
 - г) 1991 р.
3. «Холодна війна» це:
- а) воєнні операції союзників у Європі впродовж 1941–1945 рр.;
 - б) тотальна і глобальна конфронтація у міжнародних відносинах після Другої світової війни;
 - в) політичне, воєнне та ідеологічне протиборство між «християнським та мусульманським світом»;
 - г) політичне, воєнне та ідеологічне протиборство між Китаєм та СРСР.
4. План Маршалла передбачав:
- а) широкомасштабну програму економічної та фінансової допомоги країнам Західної Європи урядом США;
 - б) завдання ядерних ударів по СРСР та його союзниках;
 - в) допомогу демобілізованим військовослужбовцям у рамках «нового курсу»;
 - г) чистку державного апарату США від неблагонадійних та інакомислячих.
5. «Залізна завеса» – термін, який використовувався в літературі та засобах масової інформації країн Заходу як:
- а) характеристика тиску на СРСР і його союзників з метою повного знищення комунізму;
 - б) назва угоди про розпад СРСР;
 - в) економічна підтримка країн, котрим загрожував прихід до влади комуністів;
 - г) назва символічного кордону з соціалістичними державами тоталітарного типу, що розглядалися як «закриті», ізольовані від решти світу.
6. Метою доктрини Трумена було:
- а) політика «стримування» СРСР та знищення комуністичного режиму;
 - б) ізоляція СРСР на міжнародній арені, виключення його з ООН;
 - в) заборона діяльності комуністичної партії в США;
 - г) підготовка до ядерної війни з СРСР.
7. Воєнно-політичне протистояння між СРСР і США у другій половині ХХ ст. уособлювали організації:
- а) МВФ і ЄС;
 - б) НАТО і ОВД;
 - в) НБСЕ і ООН;
 - г) НАФТА і Багдадський пакт.
8. Північноатлантичний альянс (НАТО) був створений у:
- а) 1947 р.;
 - б) 1948 р.;
 - в) 1949 р.;
 - г) 1950 р.
9. Воєнно-політичний союз між СРСР та країнами Центральної і Південно-Східної Європи (Організація Варшавського договору) було створено в:
- а) 1952 р.;
 - б) 1955 р.;
 - в) 1953 р.;
 - г) 1951 р.
10. Рада економічної взаємодопомоги (РЕВ) створена у:
- а) 1951 р. в Сан-Франциско 48-ма державами світу;
 - б) 1948 р. Великою Британією, Францією, Бельгією, Нідерландами і Люксембургом;
 - в) 1949 р. Болгарією, Угорщиною, Польщею, Румунією, Чехословаччиною та СРСР;
 - г) 1950 р. Австрією, Ірландією, Швейцарією, Швецією.

АКТУАЛЬНІ ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ У НАВЧАННІ ІСТОРІЇ

11. НАТО створювалося з головною метою:
 - а) забезпечення свободи та безпеки країн-членів із використанням політичних і воєнних засобів;
 - б) протидії комунізму;
 - в) реалізації гегемоністських устремлінь США в колоніальному світі;
 - г) гарантування безпеки європейських держав від потенційної загрози з боку США.
12. Основною метою створення ОВД було:
 - а) зміцнення економічного співробітництва країн Центральної та Південно-Східної Європи;
 - б) збереження воєнно-політичного домінування і воєнної присутності СРСР у країнах Центральної та Південно-Східної Європи;
 - в) розвиток рівноправної інтеграції політичних структур держав Східного блоку;
 - г) широкомасштабна програма економічної та фінансової допомоги країнам Західної Європи.
13. Відповідальність за розгортання «холодної війни» сучасні дослідники покладають на:
 - а) Велику Британію та Францію;
 - б) Німеччину та СРСР;
 - в) США та СРСР;
 - г) США та Велику Британію.
14. СРСР і його союзники на створення ФРН у 1949 р. реагували так:
 - а) визнали нову державу і уклали з нею угоду про партнерство;
 - б) відмовились визнавати нову державу і створили окрему східнонімецьку державу;
 - в) відмовились визнавати ФРН і висунули ультиматум з вимогою її скасування під загрозою війни;
 - г) почали переговори з західними державами про створення єдиної Німеччини.
15. Поділ єдиної Німеччини на ФРН і НДР після Другої світової війни відбувся у:
 - а) вересні 1949 р.;
 - б) жовтні 1949 р.;
 - в) вересні – жовтні 1949 р.;
 - г) листопаді – грудні 1949 р.
16. Об'єднання Німеччини відбулося:
 - а) 3 жовтня 1990 р.;
 - б) 10 жовтня 1991 р.;
 - в) 20 жовтня 1990рр.;
 - г) 30 жовтня 1991 р.
17. Назвав СРСР «імперією зла» і оголосив «хрестовий похід» проти комунізму президент США:
 - а) Д. Кеннеді;
 - б) Д. Ейзенхауер;
 - г) Б. Клінтон;
 - д) Р. Рейган.
18. Автором американської зовнішньополітичної доктрини «стримування комунізму» був:
 - а) Дж. Кеннан;
 - б) Дж. Буш;
 - в) Р. Рейган;
 - г) Г. Трумен.
19. Карибська криза між США та СРСР сталася у:
 - а) 1958 р.;
 - б) 1959 р.;
 - в) 1960 р.;
 - г) 1962 р.
20. СРСР і США в рамках вирішення Карибської кризи досягли домовленостей про:

Методичний посібник

- а) визнання післявоєнних кордонів в Європі;
 - б) виведення радянських ракет з острова у відповідь на гарантії США не скидати режим Кастро і вивести американські ракети з Туреччини;
 - в) скорочення ядерних потенціалів СРСР і США;
 - г) заява Ф. Кастро про припинення протистояння.
21. Наслідком Карибської кризи було:
- а) зміцнення радянського тоталітарного режиму;
 - б) створення НАТО країнами Заходу;
 - в) зміцнення міжнародних позицій Куби;
 - г) усвідомлення безперспективності ядерного протистояння.
22. Одним із результатів «розрядки міжнародної напруженості» стало підписання:
- а) Паризького мирного договору;
 - б) Варшавського договору;
 - в) Атлантичної хартії;
 - г) Гельсінського заключного акту.
23. Урочисте підписання главами 33 європейських держав, США й Канади Заключного акту Загальноєвропейської наради з безпеки та співробітництва в Європі (Гельсінкі) відбулося:
- а) 1 серпня 1975 р.;
 - б) 1 серпня 1985 р.;
 - в) 1 серпня 1945 р.;
 - г) 1 серпня 1955 р.
24. Основними формами прояву «холодної війни» у міжнародних відносинах були:
- а) протиборство воєнно-політичних блоків; нарощування ракетно-ядерних та звичайних озброєнь; виникнення міжнародних політичних криз; втручання у регіональні збройні конфлікти;
 - б) змагання в галузі оборонної науки; економічне та технічне суперництво; конкуренція у галузі космічних досліджень; запровадження економічних ембарго;
 - в) протиборство розвідувальних служб; ідеологічні диверсії; пропагандистська війна; мілітаризація суспільної й індивідуальної свідомості;
 - г) всі відповіді правильні.
25. Головною причиною існування міжнародного тероризму на сучасному етапі є:
- а) невирішеність економічних, ідеологічних, політичних, соціальних, релігійних, правових та етнонаціональних проблем;
 - б) домінування США у світі як єдиної наддержави;
 - в) протиріччя між християнською, ісламською, далекосхідною цивілізаціями;
 - г) посилення інтеграційних процесів.
26. Факт припинення існування СРСР було констатовано:
- а) 21 грудня 1991 р.;
 - б) 25 грудня 1991 р.;
 - в) 26 грудня 1991 р.;
 - г) 22 січня 1992 р.
27. Падіння Берлінської стіни відбулося у:
- а) 1990 р.;
 - б) 1980 р.;
 - в) 1989 р.;
 - г) 1991 р.
28. У сучасній науковій літературі причинами закінчення «холодної війни» називають:
- а) падіння тоталітарних режимів у країнах Центральної і Південно-Східної Європи в результаті переможних демократичних революцій;
 - б) руйнація світової системи соціалізму й розпад Радянського Союзу;
 - в) об'єднання Німеччини;
 - г) всі відповіді правильні.

АКТУАЛЬНІ ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ У НАВЧАННІ ІСТОРІЇ

29. Глобалізація – це:

- а) процес взаємопроникнення культур;
- б) процес глобального і всезагального роззброєння;
- в) процес всесвітньої економічної, політичної та культурної інтеграції та уніфікації;
- г) епоха постмодерну в міжнародних відносинах.

30. Багатополярність (багатоплюсність) – це така структура системи міжнародних відносин, для якої характерна:

- а) наявність двох «центрів сили», які за сукупними показниками значно переважають решту країн – наддержавність;
- б) широкомасштабна програма економічної та фінансової допомоги країнам Західної Європи урядом США;
- в) гарантування безпеки європейських держав від потенційної загрози з боку США;
- г) наявність кількох полюсів міжнародної сили, що переважають інших за рівнем економічного, політичного, військового потенціалу, мають приблизно однакові показники могутності.

ДОКУМЕНТ № 1

Генрі Кіссінджер «Про причини загострення американсько-радянських відносин і початок «холодної війни» (уривок)

[...] Початковим інстинктивним пориванням Трумена було налагодження відносин зі Сталіним, особливо зважаючи на те, що американські начальники штабів все ще прагнули радянської участі у війні проти Японії. Хоча Трумена приголомшила непохитність Молотова під час першої зустрічі з радянським міністром закордонних справ у квітні 1945 р., він тлумачив труднощі наявністю різного історичного досвіду. «Нам потрібно остерігатись росіян, – заявив Трумен, вони не вміють поводитись. Вони схожі на слона в магазині з посудом. Їм лише двадцять п'ять років. Нам вже більше ста, а британці старші на кілька століть. Ми змушені навчити їх, як поводитись». Це була типово американська заява. Грунтуючись на припущенні про наявність засадничої гармонії, Трумен пояснював розбіжності з Советами не протилежними геополітичними інтересами, а «невмінням поводитись» і «політичною незрілістю». Іншими словами, він вірив у можливість схилити Сталіна до «нормальної» поведінки, і коли він усвідомив, що, по суті, напруга між Радянським Союзом і Сполученими Штатами відбувається не через причину якогось непорозуміння, а має природжений характер, розпочалась історія «холодної війни» [...].

Кіссінджер Ганс (Генрі) Альфред (1923 р.н.) – американський політичний і громадський діяч, провідний спеціаліст у сфері міжнародних відносин. Упродовж 1969–1975 рр. обіймав посаду помічника президента США з національної безпеки.

Кіссінджер Г. Дипломатія / Пер. с англ. Москва: Ладомир, 1997. С. 383.

ДОКУМЕНТ № 2

Зі спогадів Тома Грема про розпад Радянського Союзу (уривок)

[...] У 1989 р. було сформовано вузьку міжвідомчу групу на чолі з Кондолізою Райс, старшим директором з Росії в Раді нацбезпеки, покликану обговорити крайні варіанти розвитку СРСР. Обговорювали і сценарії розпаду. У вузькому колі, звісно, вище керівництво було в курсі. З посольства у Москві ми почали відправляти телеграми про те, що потрібно серйозно взяти до уваги варіант розпаду Союзу ще в 1989 р. [...]. Радянський режим помер задовго до розпаду Союзу як географічного поняття. Я б сказав, у 1989 р., коли горбачовська політика перейшла від реформи комуністичної системи до її трансформації, почалося щось цілком інше, нерадянське, некомуністичне. Вибори представників на з'їзд народних депутатів і потім його перше засідання були тією історичною межею. Що стосується розпаду Союзу як території і того, коли це стало частиною американської зовнішньої політики, я б сказав, тільки після пугчу. Тоді постало питання, як це відбудеться – з кров'ю чи без [...]. Те, що Буш сказав у Києві, було викладом нашої зовнішньої політики того часу. Думаю, він чесно хотів

Методичний посібник

попередити, що існує різниця між свободою і незалежністю. В Югославії уже відбувалася бійня. Найстрашнішим варіантом розвитку СРСР був кривавий розпад з ядерними боеголовками. Що президент мав сказати? Що він розуміє, що Союз розвалюється і це питання часу? Навіть, якщо він так і думав, чи міг він це сказати?

Грем Том – спеціаліст у справах Росії в адміністрації президента США Дж. Буша-старшого.

Том Грэм: «Советский режим умер задолго до развала Союза». URL: <https://web.archive.org/web/20140222025544/http://ria.ru/interview/20110816/418510382.html>

ДОКУМЕНТ № 3

Олександр Мотиль про реімперіалізацію Росії та її наслідки для східноєвропейського регіону (уривок)

Важко уявити, як держави Центрально-Східної Європи могли би знову бути приєднані до Російської імперії. Вони незалежні, вони мають стратегічну важливість для Сполучених Штатів та Західної Європи, до того ж вони сильно віддалені від колишнього центру. Своєю чергою, стосунки Росії з численними неросійськими державами у близькому зарубіжжі [...] дають нам підстави очікувати появи певних форм реімперіалізації, напевно часткової і напевно повзучої. Росія вже має центральний державний апарат; неросіяни все ще перебувають у процесі розбудови власних держав. Росія має величезні силові ресурси, неросіяни на загал – ні. Майже всі неросійські держави мають кордони з Росією. Так, ніби цього замало, численні з неросійських держав нині економічно залежать від Росії так само, як залежали у советські часи. Загалом, цей набір обставин на позір прирікає неросійські держави – цілком можливо, разом з балтійськими, – на певний набір неформально імперських стосунків або стосунків гегемонії.

Мотиль Олександр (1953 р. н.) – американський історик українського походження, професор політології Університету Ратгер (Нью-Джерсі, США).

Мотиль О. Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження. Київ: Критика, 2009. С. 137.

Теми для творчих/дослідницьких робіт

1. Конфронтаційні кризи «холодної війни».
2. Карибська криза та її міжнародні уроки і наслідки.
3. Корейська війна 1950–1953 рр. та її вплив на міжнародні відносини.
4. Війна США у В'єтнамі та її міжнародні наслідки (1965–1973 рр.).
5. Міжнародні наслідки розпаду СРСР і виникнення Співдружності незалежних держав (СНД).
6. «План Маршалла» і його міжнародно-політичне значення.
7. Перша Берлінська криза та її міжнародне значення.
8. Концепція «гнучкого реагування».
9. «Нова східна політика» ФРН та її значення.
10. Міжнародний тероризм – глобальна проблема сучасності.

ПЕРШИЙ РІК РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНСЬКОМУ ПРИДУНАВ'І (ЧЕРВЕНЬ 1940 – ЛИПЕНЬ 1941 Р.)

Напередодні Другої світової війни радянська влада вже мала неабиякий «досвід» у проведенні масових каральних операцій, жертвами яких ставали представники різних національностей та конфесій. У м'ясорубку тоталітарної держави потрапляли українці, білоруси, поляки, євреї, німці, греки, вірмени тощо.

Тоталітаризм – це система державно-політичної влади, яка регламентує всі суспільні та приватні сфери життя людини й не визнає автономії від держави у будь-яких сферах, включаючи економіку, культуру, освіту, виховання, релігію тощо. Примусова уніфікація та надзорстокість тоталітарної влади зазвичай обґрунтовується внутрішніми або зовнішніми загрозами. Тоталітаризм передбачає наявність вождя (фюрера), диктатуру, терор, регулярну мобілізацію населення (воєнну, трудову, партійну), ізоляцію або фізичну ліквідацію потенційно незгодних громадян.

Для багатьох громадян країни «знайомство» з органами НКВС закінчувалося трагічно – арештом та тюремним вироком; конфіскацією майна та депортацією; відправленням на «трудоий фронт» до Сибіру, Середньої Азії. Чимало тих, кого свого часу було репресовано, вже ніколи не повернулися додому.

НКВС – народний комісаріат внутрішніх справ – одне з виконавчо-адміністративних відомств радянської влади на загальнодержавному та республіканському рівнях. Був створений в листопаді 1917 р. До структурних підрозділів відносилися ЧК, ОГПУ, СМЕРШ, КДБ. До функцій НКВС, серед іншого, належали: справи місцевих адміністрацій, охорона громадського порядку, облік місця проживання громадян, протипожежна охорона, карний розшук, державні архіви, розвідка та контррозвідка, виконання судових вироків, боротьба з національними, релігійними та політичними рухами, нагляд за офіцерським складом, таборами примусової праці (ГУЛАГ), в'язницями тощо. НКВС мав власні війська (так звані ЧОН – частини особливого призначення), укомплектовані авіацією, артилерією, важкою бронетехнікою. Основними методами роботи НКВС з населенням були ув'язнення, допити, тортури, розстріли, масові репресії.

Сучасна Українська держава поставила перед громадянським суспільством завдання назвати поіменно всіх, кого було репресовано радянською владою. Сьогодні маємо увічнити пам'ять наших співвітчизників, котрі стали жертвами політичних репресій, донести цю пам'ять до майбутніх поколінь і ніколи не допустити повторення жахів тоталітарних режимів.

Підписання радянсько-німецького пакту Молотова-Ріббентропа, вступ німецьких і радянських військ на територію суверенної Польщі (вересень 1939 р.) відчутно позначилися на ситуації в усій Бессарабії.

Пакт Молотова-Ріббентропа – міжурядова угода, підписана 23.08.1939 р. між керівниками відомств іноземних справ Нацистської Німеччини та Радянського Союзу. У відповідності до документу сторони були зобов'язані утримуватися від нападу один на одного та дотримуватися нейтралітету у випадку воєнних дій третьої сторони. Окрім офіційної угоди було підписано додатковий таємний протокол щодо розмежування сфер впливу в Східній Європі, який передбачав включення Латвії, Естонії, Фінляндії, Бессарабії, східних регіонів Польщі до зони інтересів СРСР, а Литви та західної частини Польщі до сфери інтересів Німеччини.

На початку літа 1940 р. радянський уряд висунув ультиматум Румунії щодо передачі Бессарабії та Північної Буковини Радянському Союзу. 28 червня 1940 р. після закінчення терміну ультиматуму радянські війська вступили на ці землі.

Бессарабія – історична область у східній Європі між річками Прут, Дністер і гирлом Дунаю та Чорним морем. На сьогодні 70% площі Бессарабії входять до складу сучасної Республіки Молдова. Частина бессарабських земель (північні райони Чернівецької області, південна частина Одеської області) належать Україні.

Ставлення до цієї події з боку населення було неоднозначним. У секретному повідомленні заступника наркому внутрішніх справ УРСР М. Горлинського наркому внутрішніх справ СРСР Л. Берії наводилися як схвальні вислови («наша країна сильна, без жодного пострілу отримала те, що хотіла», «...черга за Туреччиною, ... ми повинні зайняти ще деякі шматки», «це успіх... тепер нам треба отримати Закарпатську України», «це наші кровні землі, ... але головне – це Дарданелли» тощо) так й негативні («заняття нашими військами Бессарабії... є актом агресії з боку СРСР», «це погано, ... війна неминуча», «досить радіти, в цьому немає нічого доброго»).

В червні 1940 р. у вигляді Південної Бессарабії радянська влада отримала доволі складний, етнічно багатокomпонентний та певною мірою непередбачуваний регіон, специфіка якого характеризувалася наступними чинниками:

- багаторічне співіснування в межах певної території представників різних етнічних груп і народів сприяло формуванню виважено толерантного відношення між представниками різних національних спільнот;
- до найбільш чисельних етнічних груп регіону належали українці, румуни/молдовани, болгары, євреї, поляки, греки, росіяни, більшість представників яких доволі стримано ставилися до радянської влади;
- переважна більшість населення краю – селяни, які звикли вести власне господарство, працювати на себе. Тут цінували приватну власність – а це, зрозуміло, не збігалось з постулатами комуністичної держави;
- практична відсутність в регіоні великої промисловості, великих міст – як наслідок, робітничого класу, який, як правило, був однією з рушійних сил комуністичних перетворень;
- переважна більшість населення Південної Бессарабії розмовляла та розуміла румунську (далося взнаки понад 20-річне перебування краю під

АКТУАЛЬНІ ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ У НАВЧАННІ ІСТОРІЇ

владою Румунії), болгарську або українську мови, а російськомовний елемент, хоч і був представлений в регіоні, але в незначній кількості.

Тому перед радянською владою поставало завдання якомога швидше змінити етнічну структуру новоприєднаного регіону, замінивши незрозумілих та непокірних місцевих мешканців на слухняних російськомовних громадян або представників тих народів, котрі вже тривалий час жили за законами радянської держави.

Уже в перші місяці встановленої в регіоні радянської влади було запроваджено різні адміністративні та економічні «нововведення», які призвели до суттєвих змін.

Не враховуючи позиції місцевого населення, а також ігноруючи традиційні територіальні, соціально-економічні й історичні зв'язки, радянська влада розділила бессарабські землі між Українською та Молдавською республіками, в результаті цього частина болгарських і гагаузьких населених пунктів опинилися з різних боків кордону.

Землі Південної Бессарабії (під назвою Аккерманська область) увійшли до складу України відповідно до закону, ухваленого Верховною Радою СРСР «Про включення північної частини Буковинського і Хотинського, Аккерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії до складу УРСР» (закон від 02.08.1940 р.). Наприкінці осені того ж року центр Аккерманської області УРСР було перенесено до міста Ізмаїл, а область була перейменована на Ізмаїльську. Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 11.11.1940 р. у складі Ізмаїльської області було утворено 13 районів: Арцизький, Болградський, Ізмаїльський, Кілійський, Лиманський (центр – с. Шабо), Манзирський, Ново-Іванівський, Ренійський, Саратський, Старо-Козацький, Тарутинський, Татарбунарський, Тузлівський.

Взимку та навесні наступного року відбулася чергова адміністративна реорганізація. 22 лютого 1941 р. (відповідно до Указу Президії Верховної Ради УРСР) центр Ізмаїльського району було перенесено до села Шикирлі-Китай, Ізмаїльський район перейменовано на Суворовський, а село Шикирлі-Китай на село Суворове. 22 квітня 1941 р. село Бородино було виключено зі складу Тарутинського району й передано до Манзирського, у зв'язку з чим центр району переходив до с. Бородино, а район отримував нову назву – Бородинський.

Кардинальні зміни запроваджувалися в економіці регіону. В краї було розпочато націоналізацію. 15 серпня 1940 р. вийшов указ Президії Верховної ради СРСР «Про націоналізацію банків, промислових і торгових підприємств, залізничного і водного транспорту, засобів зв'язку в Бессарабії». У 10-ти денний термін всі націоналізовані об'єкти необхідно передати під контроль відповідних республіканських наркоматів та відомств. Окрім промислових підприємств націоналізації підлягали: друкарні, електростанції, готелі, трамваї та автобуси, промислові винні льохи, магазини, лікарні, аптеки та аптечні склади, санаторії, театри, музеї, картинні галереї, кінотеатри, всі навчальні заклади, стадіони тощо. Однак з часом радянській владі цього виявилось замало, й восени 1940 р. відбулася чергова хвиля націоналізації приватних будинків, аптек та аптечних складів, торгових підприємств, трактирів, постійних дворів тощо. Ці процеси проходили у вигляді експропріації та конфіскації.

Націоналізація – процес переходу приватної власності до державної з метою встановлення контролю з боку держави над фінансовою та економічною системою.

Експропріація – примусове вилучення майна державою, що здійснюється на підставі певних законодавчих актів.

Конфіскація – експропріація без відшкодування вартості вилученого майна.

Намагаючись підкорити місцеве селянство, нова влада розпочала в Придунав'ї процедуру націоналізації землі та колективізації сільського господарства, що було однією з базових умов побудови комунізму. Наділення бідніших селян землею – ось основне гасло, яке просували комуністи. Цікаво, що післявоєнна радянська пропаганда стверджувала: 67 000 селянських господарств Ізмаїльщини були малоземельними й потребували землі для свого існування. Однак ми поділяємо точку зору дослідника О. Лазарева, який на основі архівних даних стверджує, що «радянські дані про кількість безземельних селян в краї були завищені втричі». Реальних соціально-економічних підстав або необхідності для колективізації в регіоні не було. Основне питання, яке намагалася вирішити влада за допомогою колективізації – це знищення місцевого селянства, тим більше, що у влади вже існував певний «досвід». Цей кривавий «експеримент» вже реалізовувався в Україні ще на початку 1930-х років. Серед наслідків колективізації були голод, депортації, загибель мільйонів людей.

Той факт, що землі, котрі увійшли до складу СРСР перед Другою світовою війною (частина Молдови та Південна Бессарабія, Західна Україна та Білорусія, Прибалтійські держави) суттєво відрізнялися від основних більшовицьких територій, вимагав від комуністів у найкоротший термін ліквідувати ці відмінності. Для значної кількості селянських родин на практиці це означало конфіскацію майна і землі, робочого реманенту та свійських тварин, арешти і депортація.

Колективізація – процес насильницького об'єднання одноосібних селянських господарств у колективні (у вигляді артіль, комун, колгоспів, радгоспів тощо).

Аграрні перетворення в Південній Бессарабії відбувалися в кілька етапів. Перший тривав з липня по серпень 1940 рр. й характеризувався ліквідацією приватної власності на землю, перерозподілом поміщицьких та церковних земель між селянами. З вересня 1940 по червень 1941 рр. тривав другий етап колективізації в регіоні, що характеризувався, окрім створення перших колгоспів і радгоспів, черговим перерозподілом землі, однак тепер за рахунок так званих «куркулів». Максимальна норма землі на один двір в краї мала становити до 20 га. Всі відібрані надлишки землі передавалися до так званого фонду наділення землею безземельного та малоземельного селянства. Дотепер невідомо, скільки землі було в цьому фонді. Дослідники називають цифри від 65 тис га до 192 тис. га.

Особливість колективізації в українській Бессарабії у 1940–1941 рр. полягала в поєднанні соціальних та етнічних важелів під час її проведення. Як зазначав відомий німецький історик Йорг Баберовські, сталінське керівництво

ідентифікувало населення не лише за соціальною, але й за національною ознакою, що дозволяє вченим говорити про концепцію «етнізації сталінізму». Шляхом проведення колективізації в регіоні радянська влада намагалася вирішити не лише соціально-економічні, а й етнічні питання – а саме змінити етнічну структуру населення краю, виселивши «небезпечні елементи» (німців, євреїв, румун/молдован, болгар, українців) шляхом добровільної або примусової депортації, оселивши на звільнених землях російськомовних представників центральних районів СРСР. Русифікація регіону розпочалася з перших днів встановлення радянської влади в краї.

Початок Другої світової війни та анексія комуністами нових територій зробили заручниками радянської системи сотні тисяч мешканців нових земель. Органи радянської влади взяли за мету очистити новоприєднані землі від неблагонадійних (з їхнього погляду) соціально-політичних елементів. До першого ешелону «неблагонадійних елементів», яких намагалася позбутися радянська влада, відносилися представники німецької та єврейської етнічних груп.

Як відомо, німецькі колоністи почали масово оселятися в Бессарабії після 1812 р. Першими були 1 443 німецькі родини з Варшавського герцогства, потім до них доєдналися переселенці з таких земель, як Баден, Вюртемберг, Пфальц, Ельзас, Мекленбург, Гессен, Баварія, Нижня Саксонія, Швабія тощо. Іноді німці прибували з пруських земель (територія сучасної Польщі) та Швейцарії. За три роки (1814–1817 рр.) було створено 12 колоній, у 1821–1839 рр. – ще 12 колоній, у 1840–1889 рр. – 32. Перші поселення німців на південноукраїнських землях мали назви тих місць, де було здобуто перемогу над Наполеоном: Тарутине, Малоярославець, Кульм; пізніше виникли Арсиз (Арциз), Бородіно, Березина, Клястиць, Лейпциг, Кацбах тощо. У 60-х рр. ХІХ ст. в німецьких колоніях нараховувалося від 25,6 до 28,8 тис. мешканців. За даними Першого Загальнодержавного перепису населення (1897 р.) в Бессарабії німці становили 3,1% населення регіону й 97% з них мешкали у німецьких селах-колоніях. На початку ХХ ст. кількість бессарабських німців становила 56 432 осіб. У відповідності до перепису населення 1930 р. в Бессарабії в цілому мешкало понад 81 тис. німців (3% від всього населення краю), з яких 55 598 – в Аккерманському повіті, де вони становили 16,3% населення. Німці були однією з активних (в економічному та громадянському відношенні) етнічних спільнот, що компактно мешкала на території сучасної Південної України.

Починаючи з 1938 р. Німеччина активно пропагувала програму «Heim ins Reich» («Додому в Рейх»), яка де-факто передбачала переселення (повернення) етнічних німців (*Volksdeutsche* – «фольксдойче» – таку назву отримали всі німці, що мешкали поза Рейхом) з інших країн. Це безпосередньо стосувалося й бессарабських німців. Підготовку до переселення бессарабських німців було розпочато в липні 1940 р., а саме 17.07.1940 р. РНК СРСР приймає розпорядження щодо «задоволення пропозиції німецького уряду та дозволу на евакуацію німців з Бессарабії та Північної Буковини». 5 вересня 1940 р. було підписано Угоду про евакуацію, за якою кожен житель, старший за 14 років, міг самостійно приймати рішення про переселення. Окрім цього документ встановлював умови евакуації в розрізі квот на вивезення майна,

сільськогосподарської продукції, дозволу на вільний продаж приватного майна осіб, котрі евакуювалися. Прикриваючись гаслами «очищення тилу від ворожих елементів» та наголошуючи на дотриманні принципу «добровільної евакуації», радянська влада фактично поставила тавро на всіх бессарабських німцях, провина яких полягала лише в тому, що вони були німцями. Реально евакуація була покаранням за можливу чи ймовірну зраду з боку цієї етнічної групи. Тому так зване «переселення» справедливіше називати «зачисткою територій» або «примусовим вигнанням за етнічною ознакою».

Дослідник В. Пасат на підставі аналізу комплексу документів дійшов висновку, що з Бессарабії до 23 жовтня виїхало 106 812 осіб німецької національності. По собі німці залишали практично все, що в них було, в них просто відібрали право власності на нерухоме та рухоме майно. До сьогодні в Ізмаїльському архіві зберігаються документи, які наочно демонструють цей процес. Наприклад, лише при виїзді з села Царичанка бессарабські німці залишили 60 будинків, 140 господарчих будівель, домашнього майна на 201 300 лей. Іноді траплялися поодинокі випадки, коли перед виїздом німці знищували врожай, худобу, чинили фізичне насильство щодо представників радянських фінансових органів. В свою чергу ставлення з боку представників радянської влади до бессарабських німців було досить зневажливим; відрізнялося бажанням знайти будь-які факти або навіть плітки, щоб звинуватити їх в антирадянських настроях і диверсійній роботі. Як зазначала німецька дослідниця Утта Шмідт, формально бессарабські німці переселялися на добровільних засадах, а фактично – в них просто не було вибору. Після від'їзду 12 000 сімей німецьких колоністів у розпорядженні держави опинилося ще майже 246 000 га землі, з яких офіційно місцеві селяни отримали 80 000. До покинутих німецьких осель влада почала переселяти російськомовних мешканців центральних районів держави.

Єврейські общини з'явилися в Бессарабії ще в період пізнього середньовіччя. До кінця XVIII ст. євреї мешкали майже у всіх містах та багатьох селах Бессарабії, а на початку XIX ст. їх кількість на цих землях становила майже 5 000 родин (понад 20 тис. осіб). У єврейського народу було своє общинне управління (kahal), а члени общини сплачували особливий податок (rupte). Основними сферами діяльності бессарабських євреїв була торгівля та трактирна справа.

За даними Першого Загальнодержавного перепису (1897 р.), кількість єврейського населення в краї становила 228 168 осіб, переважна більшість яких (77%) проживали в містах і містечках регіону, займаючись дрібною торгівлею та ремеслами. Наприкінці XIX – на початку XX ст. територією Південної Бессарабії пройшла низка єврейських погромів. Найбільш криваві події відбулися у 1907–1908 рр. в Аккермані та 1905 р. в Ізмаїлі. В 20–30-х рр. XX ст. Бессарабією прокотився антисемітський рух, який вилився у побиття студентів-євреїв, введення обмежувальних законів (заборона на роботу). Чисельність єврейського населення Бессарабії скоротилася з 238 тис у 1924 р. до 207 тис. в 1930 р. Коли влітку 1940 р. бессарабські землі були анексовані радянською державою, комуністична влада, що декларувала свободу та рівність всіх націй в державі, закрила всі єврейські громадські, партійні та релігійні установи; викладання в школах на івриті було заборонено.

АКТУАЛЬНІ ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ У НАВЧАННІ ІСТОРІЇ

У відповідності до закону про націоналізацію в Бессарабії (15.08.1940 р.), відчуженню підлягали підприємства харчової, легкої, лісової промисловості. Як свідчать архівні джерела, більшість господарів вказаних підприємств були євреями. Наведемо кілька прикладів. Ізмаїльський пивоварний завод «Південь» належав акціонерам, серед яких головну роль відігравали брати Гаузери, а також О. Зільберман, І. Лафманович; Ізмаїльський олійний завод належав нащадкам Й. Герковича; Ізмаїльська сукняна фабрика пані Емми Ессе тощо. Бессарабські євреї були власниками майже 45% всіх млинів у регіоні: Ізмаїльський млин братів Янкелевич та Ш. Гурфинкель; Болградський млина Е. Радомисльської, Кілійський – І. Бренер; Татарбунарський – Н. Зільберман, Ренійський – А. Гофмат і С. Шапіро. Євреї-підприємці утримували млини не лише в містах краю, а й в сільській місцевості: с. Вайсал (нині Василівка, Болградський район, Одеська область) – Н. Зільберман; с. Галилешти (нині Десантне, Кілійський район, Одеська область) – брати Хаман; с. Нерушай (нині Татарбунарський район, Одеська область) – П. Мойсеев та інші. На території регіону в передвоєнний час досить розвинутим було лісозаготівельне виробництво. У відповідності до радянських постанов 1940 р. націоналізації підлягали 11 лісозаготівельних підприємств (5 в Ізмаїлі та 6 у районі), з яких 7 або 64% належали євреям. Одним із великих деревообробних підприємств Південної Бессарабії був завод «Карпати», що розташовувався в Ізмаїлі та належав єврейським підприємцям Г. Ейдельману, З. Моргештерну, Ю. Мордковичу. Всі зазначені підприємства були націоналізовані радянською владою влітку 1940 р.

Чергова хвиля націоналізації припала на осінь 1940 р. 5 жовтня 1940 р. було опубліковано постанову РНК УРСР «Про націоналізацію торгових підприємств і складів на території Чернівецької та Аккерманської областей», а через кілька днів – постанови «Про націоналізацію житлових будинків в Аккерманській і Чернівецькій областях» та «Про націоналізацію промислових і комунальних підприємств, готелів, аптек і аптечних складів на території Аккерманської і Чернівецької областей». Виходячи із зазначених указів комуністичного режиму, місцева влада розпочала черговий етап націоналізації в краї, завершити який мала протягом 15 днів – до 20 жовтня 1940 р. На цей раз під націоналізацію підпадали сільські крамниці. Під час осінньої націоналізації 1940 р. радянською владою було відібрано 100 магазинів в таких населених пунктах, як: Тарутино, Байрамча, Сергіївка, Тузли, Болград, Сарата, Татарбунари тощо. Серед зазначеної кількості сільських магазинів євреям належало 54% крамниць, серед власників яких: Фаня Фішман, Берко Рухман, Давид Ельман, Абрам Ландман (Байрамча, Саратський район); Сендель Хаскелевич, Сруль Кицис, Лейба Гельденберг, Шльома Кицман, Йосиф Гесер (Болград); Янкель Колпакчи (Сарата); Яков Іцкович (Тузли) та ін. Завершальна третя хвиля націоналізації торгових закладів відбулася практично напередодні радянсько-німецької війни. 3 червня 1941 р. РНК УРСР приймає постанову № 837 «Про націоналізацію торгових підприємств в Ізмаїльській області», у додатку до якої було визначено 22 крамниці для чергової націоналізації, серед яких торгові заклади, що належали євреям, становили 64%. Це магазини в Ізмаїлі, Болграді, Вилково, селах Нерушай, Єнікої, Чишма та ін.

Найбільш боляче вдарила по людях націоналізація приватних будинків. Як вже зазначалося вище, постанову РНК УРСР, що дозволяла це зробити, було прийнято на початку жовтня 1940 р. Це вкотре ілюструє цинізм радянської влади, яка напередодні зимових холодів просто позбавляла родини житла. Лише в Ізмаїлі та Рені в перші дні виконання постанови були позбавлені жител 91 родина. Серед тих, у кого комуністи відібрали будинки, були представники різних національностей: румуни-молдовани, болгари, українці, греки, росіяни. Євреї становили 30% цих списків. Більшість із тих, проти кого радянська влада застосовувала драконівські закони, опинилися у в'язницях, були депортовані до Сибіру та Середньої Азії. Ще одна глава життя бессарабських євреїв перетворилася на суцільний біль та жах.

Для закріплення комуністичної влади в Придунав'ї сталінський режим використовував наявний «досвід», накопичений системою у проведенні політичних репресій на власних територіях в попередні роки. Ще в 1928–1932 рр. були проведені так звані операції «зачистки кордонів», під час яких під депортації потрапили корейці, поляки та фіни. Наступним кроком у «досвіді» депортацій стало виселення зі столиць та західних кордонів ромів, поляків, німців і фінів (1933–1936 рр.). Чергова хвиля депортацій, що припала на 1937–1938 рр., була спрямована проти курдів, вірмен, корейців, іранців та китайців. Початок Другої світової війни співпав із репресіями та депортаціями польських громадян, мешканців Західної Білорусії та Західної України. Дійсно, «любов до совєтів» потрібно було вибивати силою, бо комуністична ідеологія не користувалася особливою популярністю в регіоні та не розглядалась в якості найкращої альтернативи румунському довоєнному режиму. Що ж до кількості комуністів у найбільших містах регіону (в середині 1940 р.) – Ізмаїлі та Аккермані – партійні організації більшовиків нараховували всього 23 та 19 осіб відповідно.

Репресії в регіоні розпочалися на наступний день після приходу радянської влади. Першочергово були заарештовані представники колишньої румунської адміністрації, які з різних причин залишилися в містах. Трохи згодом влада розпочала розшук і ліквідацію так званих контрреволюційних елементів. Перший рік радянської влади в Південній Бессарабії (червень 1940 – липень 1941 рр.) ознаменувався масовими репресіями, арештами та депортаціями, вигнанням із постійного місця проживання понад 6 тис. місцевих жителів.

Найбільша кількість арештованих містян регіону припадала на міста області: Ізмаїл (40%), Рені (25%), Болград (18%) тощо. Аналіз матеріалів судових справ з огляду на професії голів родин дозволяє скласти перелік з 53 назв професій, серед яких найбільш розповсюдженими були: селянин-одноосібник; власник крамниці, ресторану, млина, аптеки; колишній поліцейський, вчитель, лікар, агроном, інженер, робітник тощо. Доволі строкатим видавався й національний склад репресованих. Найчастіше під арешт потрапляли євреї, румуни/молдовани, українці, болгари. Серед інших також зустрічалися німці, поляки, греки, гагаузи, вірмени, білоруси, росіяни, серби тощо. Вражає своєю строкатістю й віковий рівень голів та членів родин: він коливався від 76 років до кількох місяців від дня народження. Важливо, що переважну більшість серед

АКТУАЛЬНІ ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ У НАВЧАННІ ІСТОРІЇ

депортованих за віком становили ... діти та підлітки (віком від кількох місяців до 16 років).

Репресії, арешти не припинялися ні на день. Протягом більше ніж року місцеві жителі Українського Придунав'я жили у страху: арештувати могли будь-кого в будь-який час. А нквсники та інші представники правоохоронних органів радянської влади бадьоро звітували про викритих «ворогів народу». Так, лише в травні 1941 р. в прокуратурі Ізмаїльської області на розгляді знаходилася 141 справа «ворогів». Іноді траплялись ситуації, що справи припиняли, й як правило причиною припинення була смерть підозрюваного. На ділі це означало, що люди просто не витримували тортурів та знущань.

Чорною та найжахливішою датою 1941 року для багатьох мешканців краю стало 13 червня, коли всього за кілька днів до початку радянсько-німецької війни в регіоні було організовано масштабну депортацію та «зачистку» прикордонних територій.

Депортація або насильницька міграція – це одна з форм політичних репресій, що застосовує держава до своїх громадян. В багатьох випадках депортації є лише прелюдією до фізичного знищення людей, котрі підпадають під депортацію, або є елементом більш комплексної репресії, коли депортації підлягають члени родин, голови яких були вже репресовані. Саме такий вид репресій був найбільш характерний для радянської каральної системи. Доволі часто депортації комбінувалися з іншими видами репресій, наприклад, позбавленням виборчого права. Фактично депортації являли собою масштабне історичне явище, були складовою частиною тоталітарної державної системи міграцій у СРСР, обумовлені складним поєднанням політичних та економічних факторів. Стрижневими та визначальними елементами радянських депортацій визнавались так зване «куркульське заслання» й тотальна депортація «покараних народів».

14 травня 1941 р. постановою ЦК ВКП(б) та РНК № 1299-526сс «Про вилучення контрреволюційних організацій в західних областях УРСР» було розпочато масштабну та криваву операцію з ліквідації українського національного руху. Постанова передбачала арешт та 20-річне заслання на поселення у віддалені райони СРСР членів родин «учасників контрреволюційних українських і польських націоналістичних організацій». З тих земель, що були приєднані до СРСР на початковому етапі Другої світової війни, поки ще вільними від масових репресій та депортацій залишалися лише території прибалтійських країн і Бессарабії (Молдавська РСР та південні райони Української РСР). У середині травня розпочався наступ на жителів Литовської, Латвійської та Естонської республік. В «черзі» на депортації залишилися лише Молдова й південні райони України.

Підготовка до цього кривавого злочину влади припала на весну 1941 р. Не раніше 15 квітня 1941 р. у доповідній наркома НКДБ УРСР П. Мешика секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову щодо пропозицій з ліквідації баз ОУН у західних областях України серед іншого зазначалося: «Вважаю за необхідне звернутися до ЦК ВКП(б) та РНК СРСР з пропозицією застосування [...] наступних санкцій:

1. Розповсюдити закон про зрадників Батьківщини на учасників антирадянських організацій, що знаходяться на нелегальному положенні в західних областях УРСР, Черновицькій та Ізмаїльській областях УРСР.

2. Родини нелегалів, у відповідності до законів, репресувати, майно конфісковувати.

3. Родини арештованих виселяти у віддалені місця».

У перших числах травня 1941 р., враховуючи пропозицію уповноваженого ЦК ВКП(б) і РНК СРСР по МРСР С. Гоглідзе щодо виселення близько 5 тис. осіб з території Молдови, розпочато підготовку до депортації й у цьому регіоні. Репресії були спрямовані на так званий контрреволюційний контингент (активісти буржуазних партій, поміщики, селяни-одноосібники, поліцейські, жандарми, офіцери білої, царської та румунської армій; великі торговці та домовласники, волосні старшини тощо) та членів їхніх родин. Окрім цього, відповідна операція НКВС мала й цілеспрямований етнічний напрям – депортації підлягали в першу чергу румуни та молдавани, євреї та українці.

Пояснюючи свою пропозицію, С. Гоглідзе зазначав, що «... в колишній Бессарабії діяла велика кількість різних буржуазних партій та організацій. Після воз'єднання Бессарабії з СРСР ... керівники ... партій втекли до Румунії. На теперішній час залишки партій та організацій, при активній підтримці румунських розвідувальних органів, активізували свою антирадянську діяльність. ... Найбільшу активність проявляють:

1. Залізна гвардія ... найбільш законспірована організація, що має терористичні кадри...

2. Колишня націонал-християнська або кузистська партія. ... Веде значну організаційну роботу зі створення контрреволюційних груп, вербовки нових членів, розповсюдження антирадянської агітації...

3. Колишні партії націонал-лібералів та націонал-цараністів ... намагаються організувати нелегальну роботу.

... Прошу дозволити здійснити арешти та ... провести їх виселення в інші регіони СРСР».

Жодної офіційної реакції на зазначене звернення не поступило, однак на початку червня 1941 р. нарком НКДБ МРСР М. Сазикін направляє секретну телеграму заступнику наркома НКВС СРСР В. Чернишову з інформацією щодо підготовки ешелонів для спецпереселенців: «Ешелони формуються: № 1, 2 – 90 вагонів, станція Тараклія; ... № 20 – 38 вагонів, станція Болград; № 21, 22 – 103 вагони, станція Арциз...».

Наступним документом щодо подій червневої депортації 1941 р. в Ізмаїльській області є повідомлення заступника наркому НКДБ Б. Кобулова Й. Сталіну, В. Молотову та Л. Берії від 13 червня, в якому йдеться про хід операції з «...виявлення учасників контрреволюційних організацій та інших антирадянських елементів, а також виселення членів родин репресованих учасників контрреволюційних формувань з МРСР, Чернівецької та Ізмаїльської областей УРСР». У документі повідомлялося про підготовку списків з 32 423 осіб, у тім числі на арешт – 6 250 осіб, на депортацію – 26 173 особи. На Ізмаїльську область припадало 3 980 осіб (або 12% від загальної кількості), з яких

АКТУАЛЬНІ ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ У НАВЧАННІ ІСТОРІЇ

арешту підлягали 358 осіб (5,7%), депортації – 3 622 особи (14% від загальної кількості запланованих на депортацію).

Підсумкова директива, видана 14 червня 1941 року, мала назву «План заходів НКВС з етапування, розселення та працевлаштування спецконтингентів, що підлягають виселенню з Литовської, Латвійської, Естонської і Молдавської РСР». Видання цієї директиви постфактум молдовський історик В. Пассат справедливо назвав зразком «лицемірства та фарисейства комуністичної влади». Загалом із зазначених територій передбачалося вивезти понад 30 тис. «ворогів народу» та майже 47 тис. членів їх родин. Арештантів з Молдови етапували до Казахстану (Актюбінська, Карагандинська, Кустанайська, Кзил-Ординська області) та Новосибірської області. Підготовка до депортації була закінчена на початку червня 1941 р., а зазначена вище директива від 14 червня 1941 р. фактично лише підводила ризику під фактом, який уже відбувся.

Не зовсім зрозуміло, як у переліку територій, на яких передбачалося провести депортацію «ворогів народу», опинилася Ізмаїльська область, що входила до складу УРСР. Офіційні документи, котрі б проливали світло на це питання, відсутні. Наведені вище документи офіційно стосуються території Західної України та Молдавської РСР, однак за фактом придунайські українські землі також були включені до цього процесу. За різними підрахунками з Молдови, Чернівецької та Ізмаїльської областей УРСР було переселено до Казахської АРСР, Комі АРСР, Красноярського краю, Омської та Новосибірської областей не 5 (як планувалося), а 19 (за іншими даними – від 22 до 30) тис. осіб.

І так, операція із «зачищення» розпочалася практично одночасно (о пів на третю ночі 13 червня 1941 р.) у більшості населених пунктів Ізмаїльської області. Каральні органи намагалися чітко «реалізувати» на практиці всі попередньо розписані звинувачення з боку влади – контрреволюційна діяльність, шпигунство, антирадянська агітація, членство в румунських буржуазних і націоналістичних партіях.

Пам'ятаючи про попередні розпорядження влади щодо пошуків і ліквідації баз ОУН в Україні, чекісти «знайшли» оунівців і в українському Придунав'ї. Так, за звинуваченням в «об'єднанні кадрів українських націоналістів, поширенні серед місцевого населення антирадянських настроїв» було заарештовано мешканця села Матроска Скляренка Андрія та його дружину Катерину Василівну, яка буцімто організувала у квітні 1941 р. в селі антирадянський виступ українських націоналістів. Подальша доля родини склалася за традиційним для НКВС сценарієм: чоловік потрапив до Свердловської в'язниці, де навесні 1942 р. помер, а дружина разом із донькою – на спецпоселення до Казахстану.

Серед заарештованих були люди різного віку – від кількох місяців з дня народження до 75 років; національностей – румуни/молдовани, болгар, українці, гагаузи, росіяни тощо; професій – моряки, селяни, робітники, кравці, бібліотекари, продавці, вчителі, студенти тощо. Кілька прізвищ з числа заарештованих: Анкирь Іон, Апруда Кирило (с. Китай), Арабаджи Микола (с. Болбока), Баліка Микола (м. Рені), Бастан Валеріан (г. Кілія), Баур Афанасій (м. Ізмаїл), Беляєв Іван (м. Болград), Боев Георгій (с. Каракурт), Ботезат Юліан (с. Будури) та ще тисячі інших.

Серед тих, хто був заарештований уночі 13 червня 1941 р., ми виділяємо кілька умовних категорій. Умовних тому, що дуже часто у звинуваченні було об'єднано кілька різних позицій – напевно в такий спосіб чекісти намагалися надати більшої переконливості й вагомості своїм вирокам. До першої відносилися «вороги народу» та радянської влади – колишні активісти буржуазних партій, поліцейські, жандарми, офіцери білої, царської та румунської армій, працівники примарії, сільські старости (примарі) тощо.

Варзаров Юхим (Мартаза, нині с. Рибальське Тузлівського району) – сільський примар; разом з ним у заслання відправили 8 членів родини, наймолодшому з яких було 9 місяців від народження.

Ананьєв Петро, 1912 року народження, молдованин, мешканець Ізмаїла, заарештований як «тайний агент сигуранці» та за постановою особливої наради при НКВС СРСР у березні 1942 р. розстріляний.

Беличенко Ірина (м. Ізмаїл), 1895 року народження, її чоловік до 1940 р. працював комісаром міської поліції і на початку липня 1940 р. його було заарештовано й страчено. Майже рік жінка провела у постійних допитах, викликах до відповідних органів, а потім потрапила до списків на депортацію.

Арешкін Маркел Васильович, 1900 року народження, селянин, мешканець с. Нова Некрасівка, як «соціально небезпечний елемент та кулак» був заарештований та депортований разом з родиною до Середньої Азії (6 осіб віком від 38 років до 1 року).

Георгіца Андрій Васильович, 1886 року народження, селянин-одноосібник села Долукой (нині село Багате Ізмаїльського району) заарештований як член ліберальної партії, таємний агент румунської сигуранці. Разом з ним були репресовані 4 члени родини (дружина й троє синів).

Макаріє Михайло, 1902 року народження, уродженець Ізмаїла. За звинуваченням у контрреволюційній діяльності всю родину (5 осіб) було вивезено в товарному вагоні в супроводі червоноармійців НКВС у радгосп Пахта-Арал Чикменської області Казахської РСР. Звідти голову родини відправили до Сибіру, на лісоповал. Як згадував Михайло Павлович, «на шляху слідування, у зв'язку з відсутністю потягу, всіх арештантів вивели з вагонів й змусили копати могили для себе... Однак нам пощастило, підійшов потяг й нас відправили до Сибіру».

Баргутин Лейб, 1881 року народження, єврей, бухгалтер, разом з родиною (дружина та двоє дітей) як «ворог народу» був депортований до Казахстану.

Нереуца Мефодій, 1898 року народження, мешканець с. Михайлівка Саратовського району. Заарештований Саратовським РВ НКВС 13.06.1941 р. як куркуль та соціально небезпечний елемент. Пізніше звинувачення було перепрофільовано в антирадянську агітацію й у зв'язку з початком війни Нереуцу етаповано до Вологодської в'язниці, де за рішенням особливої наради в жовтні 1942 р. його було розстріляно.

Пинтя Георгій, 67 років (!) на момент арешту. Звинуватили в тому, що під час громадянської війни був офіцером білої армії, потім втік до Бессарабії, де став священиком і членом ліберальної румунської партії. Вироку Георгій Георгійович не дочекався – через кілька днів після арешту помер у в'язниці.

АКТУАЛЬНІ ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ У НАВЧАННІ ІСТОРІЇ

До другої категорії ми віднесли тих, кого влада звинувачувала в одному зі «смертних гріхів» комунізму – володінні приватною власністю. Тут є декілька підгруп. Найчисельніша – це селяни-одноосібники або мовою протоколів – куркулі. В цій підгрупі вражає географія арештів: Арешкін Маркел (Нова Некрасівка, Ізмаїльський район), Бабій Трохим (Китай, нині с. Червоний яр, Кілійський), Байрак Василь (Акмангіт, нині с. Білолісся, Татарбунарський), Бакуменко Василь (Акмангіт, нині с. Білолісся, Татарбунарський), Бурля Петро (Фрікацей, нині с. Лиманське, Ренійський), Георгієв Петро (Кайраклія, нині с. Лощинівка, Ізмаїльський), Георгієв Фома (Камчик, нині с. Заря, Саратський), Гниденко Федір (Ізмаїл), Гуцу Георгій (Фрумушика веке, нині с. Старосілля, Саратський), Деєв Алістрат (Ізмаїл), Зубенко Павло (Ізмаїл), Пойда Олександр (Ізмаїл), Смелянський Федот (Броска, Ізмаїльський).

Серед заарештованих та приречених на депортацію було багато селян-одноосібників з болгарських сіл Ізмаїльського району (Кам'янка, Лощинівка, Суворове). Назвемо кілька прізвищ. Село Ташбунар (нині с. Кам'янка): Дюльгерев Антон, 44 роки, депортовано до Томської області, будинок передано місцевому колгоспу. Село Кайраклія (нині с. Лощинівка): Славови Адам і Матей – разом із родинами депортовано до Томської області. Село Шикірлі-Китай (нині пмт Суворове): Ілікчієв Іван, 28 років, разом із родиною (дружина, два брати, донька та два сини) депортований на спецпоселення до Казахстану; Ілікчієв Федір, 51 рік, підлягав виселенню на спецпоселення як куркуль і соціально небезпечний елемент; Ілікчієв Петро, 49 років, внаслідок депортації опинився разом із родиною в Казахстані; Калаянов Георгій, 20 років, звинувачений у антирадянській агітації та разом з дружиною і донькою відправлений до Казахстану; їх будинок було передано колгоспу, а пізніше там розташовувалося ПТУ № 42; Саказли Костянтин, 30 років, депортований до Шигарського району Томської області; Смоков Михайло – невдовзі після арешту розстріляний, пізніше, вже в 1947 р. розкуркулили родину, а будинок конфіскували.

Наступна підгрупа категорії приватних власників – колишні господарі підприємств, магазинів, ресторанів, складських приміщень. Серед них ми зустрічаємо: Афонін Порфирій (Сарата, зернові магазини та склади), Балан Іван (Байрамча, Саратський, торгівля птицею), Борисов Єрофій (Ізмаїл, великий парфумерний та галантерейний магазини), Влаєв Дмитро (Болград, олійний завод), Дегтярьов Андрій (Ізмаїл, цегляний завод), Дойчев Степан (Ізмаїл, хлібобулочний магазин), Іванченко Яким (Ізмаїл, пекарня), Корж Семен (Ізмаїл, винно-горілочний магазин), Корпусов Гаврило (Ізмаїл, торгівля зерном), Сагінов Іван (Ізмаїл, власник ресторану). Щодо останнього прізвища – Сагінова Івана, 1891 року народження, то він був арештований за підозрою в шпіонажі, відправлений до в'язниці, де в грудні 1943 р. його розстріляли. Жахливо, що у довідці про смерть написано, що Іван Миколайович помер від тифу.

Серед приватних власників була ще одна підгрупа – власники нерухомого майна у вигляді будинків, які вони здавали в оренду. Ця категорія звинувачених постраждала найменше: у людей відбирали (націоналізували) будинки, а їх або залишали в місті, або виселяли в найближчі села. Однак деякі з них, наприклад, Беренштейн Тіна (Рені), Богомолів Петро (Ізмаїл), Кобець Федір (Ізмаїл), Паславський Микола (Ізмаїл), потрапили під депортацію 13 червня 1941 р.

До третьої категорії ми віднесли представників місцевої інтелігенції – учителі, лікарі, агрономи, бухгалтери, інженери тощо. Баргутин Лейб (Татарбунари, бухгалтер держбанку), Березняков Порфирій (Ізмаїл, бухгалтер Ізмаїлторгу), Гранич Семен (Болград, лікар-ветеринар), Гуцан Андрій (Рені, агроном), Дмитрієв Олександр (Хаджи-Курда, директор школи), Кобзаренко Михайло (Шабо, майстер по виноробству), Костенко Остап (Нерушай, учитель), Томов Трифон (Ізмаїл, завуч школи № 11, заарештований під час проведення педради). Як і решта тих, хто потрапив до червневих списків, представники означеної категорії провели наступну частину свого життя або у в'язниці, або ж на спецпоселенні.

Четверта категорія – це представники великих родин, так звані родинні клани, люди яких арештовували лише за те, що в них було однакове прізвище. До Актюбінської області як соціально небезпечний елемент було депортовано велику родину Байраків із села Акмангіт (нині с. Білолісся, Татарбунарський). Загальна кількість депортованих членів родини – 14 осіб, в тому числі 6 дітей, молодшому з яких було лише 1 рік від народження.

Під каток репресій потрапила родина Жигайло з Кислиць. Більшість членів родини (6 осіб) були депортовані до Актюбінської області, а голова родини Жигайло Семен потрапив до Казахстану.

Як соціально небезпечний та куркульський елемент були виселені з с. Шикирлі-Китай (нині пмт Суворове, Ізмаїльський) родини Ілікчієвих – Федора та Петра. Обидві родини опинилися в Казахстані, а їхнє майно було передано колгоспу. Родини двох братів Коржів – Семена та Якова – також потрапили до списків на депортацію (14 осіб).

Родина Георгія Череватого (8 осіб) мешкала в с. Акмангіт. Як «соціально-небезпечні елементи» були депортовані до Казахстану.

До п'ятої категорії ми віднесли так званих «своїх» – це ті, хто з першого дня появи радянської влади у регіоні демонстрували свою лояльність і навіть працювали в різних адміністративних установах. Серед архівних матеріалів нам потрапили справи про депортацію Узуна Миколи (вантажник залізничної станції Рені), Фадєєва Петра (робітник Ізмаїльського рибзаводу).

Гончар Микита Ілліч, 1884 року народження, селянин с. Кислиця, до 1940 р. мав 5 га землі, пару коней, власний будинок. Був заарештований як «активний член підпільної партійної групи, член царанистської партії». Цікаво, що Микита Гончар був людиною лояльною до радянської влади, й іще влітку 1940 р. став членом виконкому Кислицької сільської ради та одним із перших у селі вступив із родиною до колгоспу. Однак це не врятувало Гончарів від репресій з боку комуністичної влади. Разом із родиною (шість осіб) 13 червня 1941 р. їх було депортовано як «соціально небезпечний елемент» до Самаркандської області. Молодшій доньці Микити Ілліча на момент депортації виповнилося 5 років.

Асагіу Дмитро, 1888 року народження, молдованин, робітник Ренійського порту, депортований до Південного Казахстану.

Шоста, завершальна категорія, включає жінок, які внаслідок різних причин (як правило, чоловіки були заарештовані раніше) ставали головами родин. Назвемо деякі прізвища та приклади.

АКТУАЛЬНІ ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ У НАВЧАННІ ІСТОРІЇ

Барбаняга Анастасія (Ізмаїл, колишня власниця ресторану), Беличенко Ірина (Ізмаїл, чоловік – колишній поліцейський), Блошенко Ганна (Ізмаїл, заарештована як антирадянський елемент), Бондарєва Єфросинія (Стара Некрасівка, селянка-одноосібниця), Бургоч Ніна (Рені, член соціально небезпечної родини), Жигайло Ганна (Кислиця, куркулька), Колотинська Марія (Татарбунари, куркулька), Купчик Євгенія (Кілія, дружина ворога народу, вислана з 8-місячною дитиною до Казахстану), Іванова Агафія (Ізмаїл, дружина ворога народу), Серенко Парасковія (Ізмаїл, куркулька; чоловіка раніше було засуджено за саботаж).

Миндра Ганна (с. Долинське, Ренійського району), неосвічена, безпартійна, 1918 року народження. Разом з однорічним сином була депортована до Шегарського району Томської області. Причиною депортації слугував той факт, що свекор Ганни свого часу був примарем села. У засланні Ганна знаходилася довгих 17 років до червня 1958 р.

Бургоч Ніна, на момент арешту їй було лише 12 років. Під час операції НКВС її разом із батьками Ніну заарештували й відправили до Тирасполя, де формувалися ешелони на депортацію. Однак по дорозі Ніну просто забрали від батьків і разом з такими ж дітьми відправили в Томську область до Парабельського дитячого будинку. Більше своїх батьків вона ніколи не бачила.

Після масових арештів більшість звинувачених підлягали депортації. Частина з арештованих, як правило голови родин, залишалися ще в органах НКВС для вибивання «законних підстав» та оформлення протоколів арешту. Деякі з них були відправлені по етапу в різні в'язниці. Частину ж розстріляли на місці, в Ізмаїлі. Є свідчення, що в 20-х числах червня 1941 р. (за кілька днів до початку радянсько-німецької війни!) на єврейському кладовищі було розстріляно понад 40 осіб, звинувачених в антирадянській діяльності. Згадують очевидці тих подій: «Кілька діб понівечені тіла лежали просто неба, а серед них ходили жінки та діти у пошуках своїх родичів, заарештованих комуністами. Пізніше розстріляних перепоховали на старообрядницькому кладовищі».

Підводячи підсумок ми можемо констатувати, що для закріплення комуністичної влади в Українському Придунав'ї сталінський режим використовував «досвід», накопичений системою в попередні роки становлення радянської тоталітарної державної машини. Важелями цього процесу стали арешти, жорсткі обмеження свободи й тотальний контроль за власними громадянами, репресії та депортації.

На відміну від інших українських земель, які увійшли до складу СРСР, процес советизації в Українському Придунав'ї проходив на тлі практичної відсутності протидії місцевого населення комуністам. Це можливо пояснити кількома факторами:

- економічна слабкість певної кількості сільських господарств регіону, яких підкупала обіцянка надання землі;
- етнічна строкатість населення краю, певна етнічна замкнутість й, як наслідок – сподівання, що комуністи не будуть чіпати представників певних етнічних груп;
- доволі низький рівень освіченості значної частини населення, відсутність інформації щодо реальної ситуації в СРСР й, як наслідок, (особливо на

початковому етапі) сприйнятливість комуністичної пропаганди та агітації;

Озвучені позиції дозволяють чіткіше аргументувати наші висновки.

По-перше, анексія території Південної Бессарабії Радянським союзом влітку 1940 р. сприяла докорінній зміні економічної, соціально-політичної, адміністративно-управлінської, етнічної структури регіону. Неминучою умовою для здійснення бажання радянської влади прискореними темпами підтягнути Південну Бессарабію під радянські стандарти стали репресії та депортації, які стали способом залякування місцевого населення з метою зламу сталої системи управління та стилю життя.

По-друге, переслідуванням із боку комуністів піддавалися представники всіх етнічних груп, котрі мешкали в регіоні. Однак, ми наполягаємо на існуванні певного етнічного контексту – дуже часто приналежність до тієї чи іншої етнічної спільноти ставала фактичною причиною арешту чи депортації. Масового виселення та репресій зазнавали насамперед румуни/молдовани, болгари, євреї, українці, гагаузи, поляки тощо.

По-третє, репресивно-каральний апарат комуністів був добре підготовлений щодо здатності «зліпити образ ворога народу», використовуючи традиційні для державної правоохоронної машини методи наклепів, доносів, тортур. Більшість виконавців законів нової влади були чужими для цієї землі, вони не розуміли й не знали місцевих традицій та культури.

По-четверте, констатуємо те, що арешти в краї проходили практично щодня протягом всього досліджуваного періоду, можна виділити три основні хвилі: 1-а – літо – осінь (липень – жовтень) 1940 р.; 2-а – весна (березень – травень) 1941 р.; 3-тя – наймасовіша, літо (червень – липень) 1941 р. Події 13 червня 1941 р. були найжахливішими за своїми наслідками: вони призвели до істотного зменшення кількості населення в регіоні; було здійснено насильницьке переселення частини мешканців у найвіддаленіші регіони держави; зламано долі та загублено життя тисяч наших співвітчизників. Загальна цифра репресованих та депортованих мешканців регіону в період червня 1940 – липня 1941 рр. може перевищувати 10 тис. осіб.

По-п'яте, неминучим наслідком політики, що проводилася владою, стала зміна соціально-етнічної структури регіону. Велика кількість сіл, де компактно проживали німці, болгари, румуно-молдовани, українці, фактично спорожніла. Місце корінних жителів зайняли російськомовні переселенці з центральних регіонів радянської Росії. Так відбулася «тиха русифікація» краю, що призвела до суттєвого зменшення кількості представників різних етнічних груп, спроб заміни історії власного народу на чужі наративи і символи тоталітарної держави.

По-шосте, абсолютна більшість заарештованих, убитих, репресованих, депортованих жителів були звинувачені безпідставно; справи – сфабриковані, а слідство мало упереджено-формальний характер. У період із 1957 по 1992 рр. більшість із тих, хто був підданий репресіям у зазначений період, були реабілітовані. На жаль, більшість з них, по смертно. Закону України (№962-ХІІ) від 17 квітня 1991 р. «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» поклав початок процесу відновлення прав реабілітованих. Повернення імен репресованих із небуття – наш обов'язок пам'яті.

Практична частина

Тести

- 1.. Унаслідок територіальних змін у Східній Європі впродовж 1939 – 1940 рр.
 - а) більшість українських земель увійшла до складу СРСР, Закарпаття залишилося у складі Угорщини.
 - б) вперше в новітній історії всі українські землі було об'єднано в одній державі – Українській РСР.
 - в) більшість українських земель увійшла до складу СРСР, лише Північна Буковина залишилася у складі Румунії.
 - г) поряд із Українською РСР створено нові республіки – Закарпатську Україну та Галицьку Соціалістичну Радянську Республіку.
2. Наслідком підписання якого договору стали події, описані в уривку з історичного джерела? «Німецьке населення одностайно вітає рішення радянського уряду взяти під захист братнє радянському народові білоруське та українське населення Польщі, залишене напризволяще польським урядом...»
 - а) Версальський договір між Німеччиною та США, країнами Антанти, Японією
 - б) Московський договір між СРСР і Німеччиною (пакт «Молотова–Ріббентропа»)
 - в) Брест-Литовський договір між УНР, Німеччиною та її союзниками
 - г) Рапалльський договір між РСФФР і Німеччиною
3. Які заходи радянзації південнобессарабських земель у 1940 – 1941 рр. були позитивно сприйняті місцевим населенням?
 - а) Політичні репресії.
 - б) Колективізація селянських господарств.
 - в) Націоналізація закладів торгівлі та промислових підприємств.
 - г) Створення системи соціального забезпечення.
 - д) Заборона діяльності партій і громадських об'єднань.
 - е) Ліквідація румунського державного апарату.
4. Договір про ненапад між СРСР і Німеччиною та таємний протокол до нього (пакт Молотова-Ріббентропа) було підписано:
 - а) 15.03.1939 р.
 - б) 23.08.1939 р.
 - в) 17.09.1939 р.
 - г) 02.11.1939 р.
5. Реалізація Радянським Союзом умов «пакту Молотова–Ріббентропа» розпочалася
 - а) 1 вересня 1939 р.
 - б) 17 вересня 1939 р.
 - в) 28 червня 1940 р.
 - г) 22 червня 1941 р.
6. Комплекс заходів, уживаних компартійно-радянським керівництвом у 1940-1941-х роках на території Південної Бессарабії, що мали на меті модернізацію сільського господарства, увійшов в історію під назвою
 - а) «інкорпорація».
 - б) «колективізація».
 - в) «коренізація».
 - г) «індустріалізація».
7. Чим характеризувався перший рік встановлення радянської влади в Південній Бессарабії?
 - а) вивезення населення, а також матеріальних цінностей з місцевості, що перебуває під загрозою нападу або загарбання ворогом, стихійного лиха
 - б) призов військовозобов'язаних на службу в діючу армію у зв'язку із запровадженням воєнного стану
 - в) вимушене або добровільне переселення частини населення з батьківщини до іншої країни на певний час або на постійне проживання
 - г) примусове безоплатне або оплачуване відчуження майна органами державної влади

Методичний посібник

- д) примусове, насильницьке переселення людей за межі місць їхнього постійного проживання
8. Політика радянзації південнобессарабських областей України в 1940 – 1941 рр. характеризувалася
- а) лояльним ставленням влади до священників греко-католицької церкви;
 - б) націоналізацією промисловості, торгівлі, земель великих власників;
 - в) залученням «буржуазних спеціалістів» до процесу форсованої індустріалізації та колективізації;
 - г) налагодженням співробітництва влади з політичними партіями;
 - д) репресіями, арештами, депортаціями.
9. Унаслідок включення в 1940 р. Північної Буковини та Бессарабії до складу СРСР
- а) Північна Буковина та Бессарабія ввійшли до складу Української РСР.
 - б) Північна Буковина ввійшла до складу УРСР, а Бессарабія – до складу Молдавської Автономної РСР.
 - в) Північна Буковина та Бессарабія утворили нову союзну республіку – Молдавську РСР.
 - г) Північна Буковина ввійшла до складу УРСР, а Бессарабію поділено між Українською та новоутвореною Молдавською РСР.
10. Визначте характерні риси Південної Бессарабії на час її включення до складу СРСР
- а) поліетнічний склад населення, переважання селянства, незнання російської мови;
 - б) поліетнічний склад населення, переважання робітничого класу, відмінне володіння російською мовою;
 - в) моноетнічний склад населення, переважання селянства, відмінне володіння румунською мовою.
11. Назвіть основні етнічні групи, що становили більшість населення напередодні радянської анексії регіону
- а) росіяни, українці, албанці, греки
 - б) українці, євреї, німці, росіяни
 - в) румуни-молдавани, болгары, українці, євреї
 - г) поляки, греки, румуни-молдавани, українці
12. Тоталітаризм це –
- а) система державно-політичної влади, яка забезпечує демократичний розвиток суспільства;
 - б) система державно-політичної влади, яка контролює освітній та культурний рівень своїх громадян;
 - в) система державно-політичної влади, яка регламентує всі суспільні та приватні сфери життя людини та не визнає її автономії від держави.
13. До основних функцій НКВС належали
- а) виконання судових вироків, організація культурно-масових заходів;
 - б) протипожежна охорона, контроль за діяльністю музеїв;
 - в) розвідка і контррозвідка, мобілізація до лав червоної армії;
 - г) боротьба з національними, релігійними та політичними рухами; нагляд за таборами примусової праці.
14. Основні методи роботи НКВС
- а) роз'яснення, вмовляння;
 - б) ув'язнення, допити;
 - в) профілактичні бесіди.
15. Експропріація це
- а) примусове вилучення майна державою, що здійснюється на підставі певних законодавчих актів;
 - б) добровільна передача майна державі
 - в) вилучення майна державою у громадян з відшкодуванням його вартості.
16. Депортація це

АКТУАЛЬНІ ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ У НАВЧАННІ ІСТОРІЇ

- а) добровільне переселення громадян з однієї частини держави до іншої, виходячи з власних економічних інтересів;
 - б) примусове (насильницьке) виселення представників окремих соціально-етнічних груп з місць їх постійного проживання; одна з форм політичних репресій;
 - в) примусове переселення громадян за небажання працювати на державу.
17. Які події відбулися в ніч на 13 червня 1941 року в Українському Придунав'ї?
- а) наступ німецько-румунських військ на територію регіону;
 - б) включення території регіону до складу СРСР;
 - в) насильницька депортація представників різних соціально-етнічних груп регіону до Середньої Азії, Сибіру.
18. Коли було прийнято Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні»
- а) 25.12.1996 р.
 - б) 17.04.1991 р.
 - в) 02.05.2000 р.

ДОКУМЕНТ № 1

Витяги із справ, поданих на розгляд районних комісій з відновлення прав репресованих громадян

Із заяви про реабілітацію Балан А.В.: «Мою мати, Бур'ян П.Є. ... було заарештовано 15 липня 1941 р. й засуджено до розстрілу 18 липня 1941 р. Батька – Бур'ян В.Г., уродженця м. Ізмаїла, було заарештовано 7 червня 1941 р.; він помер у Воркуті, в місцях позбавлення волі 3 вересня 1943 р. Все майно, яке було у моїх батьків, забрали чекісти. Я, трирічна дівчинка, лишилась у бабусі. ... У 12 років я залишилася зовсім одна... Вижити допомогли сусіди. ... Мене позбавили всього – батьків, дитинства, прав... Вчитися мене нікуди приймали, оскільки вважали донькою ворогів народу...».

Із заяви про реабілітацію Вайнберг С.І.: «13 червня 1941 р., о 3 годині ночі до нас прийшли співробітники НКВС і провели обшук. Потім, забравши всі наші документи, виставили нашу сім'ю з дому з одним вузликом, а двері опечатали. Наша сім'я складалася з: моєї мами, вітчима, зведеної сестри та мене – учениці 10-го класу. ... Все майно залишилося у будинку. Дорогою зняли з ешелону всіх чоловіків, зокрема мого вітчима. З них ніхто не повернувся. Нас відвезли до Південно-Казахстанської області, радгосп Пахта-Арал... Ми працювали на бавовняних полях. Нестерпна спека, голод, малярія...».

З листа голови комісії з реабілітації: «Гусляков Н.М., 1888 р. народження, житель Ізмаїла. Перед початком війни було розстріляно в м. Ізмаїлі серед 40 інших осіб на єврейському цвинтарі. Причини розстрілу не встановлено».

Із справи про реабілітацію. Іван Шкьопу, 1920 року народження, уродженець села Ердєк-Бурно (нині – с. Утконосівка, Ізмаїльського району). У листопаді 1940 р. вступив на «підготовчі курси для працівників кооперативів з корінного населення звільненої Бессарабії», за фахом плановик. Вечорами підробляв бухгалтером. 18 грудня 1940 р. І. Шкьопу було заарештовано, 5 червня 1941 р. засуджено за постановою особливої наради при НКВС на 8 років позбавлення волі. Етаповано до місця відбуття терміну покарання до Сибіру. Офіційним приводом для арешту стала «антирадянська агітація». З вироком І. Шкьопу ознайомили лише у лютому 1943 р. вже у Томській тюремній камері. Необґрунтованість звинувачень викликала протест з боку І. Шкьопу, що для нього закінчилося черговим судом та новим вироком – 10 років позбавлення волі з обмеженням у правах на три роки. «Я дізнався, що таке ГУЛАГ, – писав І. Шкьопу у своїй заяві на реабілітацію, – голод, холод, каторжна праця та нелюдське відношення до нас, зеків, та тюремної й табірної адміністрації. Наприкінці мені доводилося працювати на лісоповалі, на будівництві греблі з тачкою в руках при сибірських морозах 40-50⁰, а на Колімі та Якутії під землею у вічній мерзлоті на видобутку золота. Там я втратив своє здоров'я, став довічний інвалід з діагнозом лімфолейкоз (рак крові), але дивом залишився живим». Загалом у засланні І. Шкьопу був 11 років та 7 місяців. Батьки І. Шкьопу, побоюючись переслідувань з боку НКВС «через те, що їхнього сина було оголошено ворогом

Методичний посібник

народу, 1944 р. змушені були виїхати до Румунії». Будинок, у якому І. Шкьопу проживав до арешту разом із батьками, було конфісковано сільською радою. Реабілітовано І. Шкьопу у 1971 р. – «вирок ... скасовано і справу припинено через відсутність складу злочину».

Архівний відділ Ізмаїльської міської ради (АВІМР), ф. 242-Т, оп. 3-Л.

ДОКУМЕНТ № 2

Довідка
відділу трудових та спецпоселень ГУЛВГ НКВС СРСР про кількість переселених з
України, Прибалтики, Молдови

17.06.1941 р.
цілком таємно

Відправлено:

з УРСР

Красноярський край	3 000 осіб
Новосибірська область	3 000 осіб
Омська область	3 000 осіб
Казахська РСР	3 000 осіб

Відправлено:

з Литви, Латвії, Естонії, Молдови

Красноярський край	7 000 осіб
Новосибірська область	13 700 осіб
Омська область	6 000 осіб
Казахська РСР	11 794 особи
Алтайський край	9 802 особи
Кіровська область	4 000 осіб
Комі АРСР	3 600 осіб

Всього відправлено:

Красноярський край	10 000 осіб
Новосибірська область	16 700 осіб
Омська область	9 000 осіб
Казахська РСР	14 794 особи
Алтайський край	9 802 особи
Кіровська область	4 000 осіб
Комі АРСР	3 600 осіб

Начальник відділу трудових та спецпоселень ГУЛАГ НКВС,
капітан держбезпеки

Конрадов

*Сталінські депортації. 1928-1952 / Під заг. ред. А.Н. Яковлева,
сост. Н. Поболь, П. Полян. М., 2005. [російською мовою]*

ДОКУМЕНТ № 3

Повідомлення заступника наркому НКДБ Б.З. Кобулова І.В. Сталіну, С.М. Молотову та
Л.П. Берія про хід операції по вилученню антирадянського елементу в Молдавській
РСР, Черновицькій та Ізмаїльській областях УРСР

13.06.1941 р.

Доповідаю про хід операції з вилучення учасників контрреволюційних організацій та інших антирадянських елементів, а також виселення членів родин репресованих в Молдавській РСР, Черновицькій та Ізмаїльській областях УРСР.

Операція почалася о 2 годині 30 хвилин в ніч с 12 на 13 червня поточного року.

АКТУАЛЬНІ ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ У НАВЧАННІ ІСТОРІЇ

Всього підлягало вилученню 32 432 особи, в тому числі арешту – 6 250 осіб та виселенню 26 172 особи.

З них:

по Молдавській РСР – 19 575 осіб, в тому числі арешту – 5 033 та виселенню – 14 543 особи.

по Черновицькій області – 8 868 осіб, в тому числі арешту – 859 і виселенню 3 622 особи.

по Ізмаїльській області – 3 980 осіб, в тому числі арешту – 358 і виселенню 3 622 особи.

За даними на 15 годин 13 червня 1941 р. вилучено 24 345 осіб, з них заарештовано 4 247 осіб.

В тому числі:

по Молдавській РСР вилучено – 13 119 осіб, з них арештовано – 3 629 осіб;

по Черновицькій області вилучено – 7 611 осіб, з них арештовано – 452 особи;

по Ізмаїльській області вилучено – 3 615 осіб, з них арештовано – 166 осіб.

Вилучені члени родин вантажаться в ешелони.

За повідомленнями наркомів держбезпеки Молдавської РСР тов. Сазикіна і Української РСР тов. Мешика операцію завершено.

Затримка надання повних даних про кількість вилучених пояснюється відсутністю в більшості сільських рад Молдавської РСР, а також Черновицької та Ізмаїльської областей телеграфно-телефонного зв'язку.

Про остаточні результати операції доповідь буде надано додатково.

Заст. наркома держбезпеки СРСР Кобулов.

Пасат В. І. Важки сторінки історії Молдови. 1940–1950-і рр.: сб. арх. док. і матеріалів. М.: Терра. 1994. [російською мовою]/

Теми для творчих / дослідницьких робіт

1. Українське Придунав'я – зона інтенсивних контактів та взаємовпливів сусідніх етносів.
2. Репресії радянської влади в Українському Придунав'ї (червень 1940 – липень 1941 рр.): філософія й інструменталізація, жертви й виконавці, осмислення й історична пам'ять.
3. Структура державного терору у контексті кампанії загального терору (участь компартії, державних установ, рад всіх рівнів, органів НКВС, прокуратури, суду тощо).
4. Національні групи як об'єкти політичних репресій в Південній Бессарабії.
5. Репресивна політика радянської влади: парадокси правового поля і практики.
6. Мікроісторія передвоєних репресій в Українському Придунав'ї.
7. Повсякденне життя мешканців мого села/міста в перші роки радянської влади.
8. Відображення історії репресій та депортацій в сучасному українському мистецтві (кіно, образотворче мистецтво, фотографія тощо).
9. Соціальні, демографічні та етнодемографічні наслідки репресивної політики радянської влади в регіоні.
10. Депортації та репресії в комеморативних і політичних практиках сьогодення.
11. Минуле, сьогодення і пам'ять: новий погляд на історію моєї родини (*населеного пункту, регіону – за вибором*).

ВІЙСЬКОВА СПРАВА УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА У XVII СТ.

Загальні тенденції розвитку козацького війська. Навколо військової діяльності українського козацтва за роки досліджень склалася велика кількість міфів та сталих помилкових уявлень. Обсяг шкільного підручника не дозволяє розкрити всі особливості військової справи козаків, її еволюцію, зміни. У зв'язку з цим матеріал, який проходять учні, дуже спрощений та мінімізований. В ході ознайомлення з ним складається уявлення, що козацьке військо, від своєї появи у XV ст. до ліквідації у XVIII ст., абсолютно не змінювалось. Цей брак даних доповнюється сучасною масовою культурою у вигляді комп'ютерних ігор, художніх та псевдодокументальних фільмів. В результаті тиражуються міфи навколо «козаків-характерників» та інша «шароварщина». Даний розділ покликаний допомогти вчителю та його учням розібратися в тому, що сьогодні достеменно відомо науковцям про військову справу справжніх українських козаків. Зважаючи на те, що структура видання не дозволяє розглянути всю мілітарну еволюцію козацтва, зосередимося лише на його «класичній» епосі – XVII ст.

Козацьке військо розвивалося в специфічних умовах. З одного боку – це військова справа степового кордону з високою мобільністю бойових дій, постійною небезпекою нападів кочових сусідів. З іншого, вплив боярсько-княжих військових традицій з уявленням про війну як справу статусну, «лицарську». Ці два фактори сильно вплинули на організацію, традиції та особливості ведення бойових дій українськими козаками.

Первинною структурою козацького війська, відповідно до військових традицій степу, була *ватага*. Вже з кінця XV ст. козаки фігурують у загонах прикордонних урядників і королівських військ. Пізніше служба під проводом вихідців з військових кіл Великого князівства Литовського і Руського, а пізніше – Речі Посполитої, призвели до переймання європейських військових традицій. Вже в 60-х рр. XVI ст., під час Лівонської війни, литовський уряд набирає окремі козацькі роти, сотні й хоругви, які, в свою чергу, поділялися на десятки. Внутрішній поділ підрозділів багато в чому копіював «лицарську» організацію, характерну для литовських і польських військ (інститут «товаришів»). *Товариш* – досвідчений вояк-професіонал – виступав кістяком десятку, був опорою для молодих і менш досвідчених вояків – «джур», «пахолків». Це давало можливість уникати зайвих під час бою команд і відповідно збільшувало мобільність пересічного вояка.

Переходячи до розгляду козацької піхоти, кінноти, артилерії і флоту, слід одразу зауважити, що українське козацьке військо не мало окремих родів військ. Козак був універсальним вояком, тож правильно буде вести мову про спосіб бою. Це не заперечує факту існування серед козаків фахівців з якогось окремого виду бою чи взагалі ведення війни (на суші чи воді). Проте такі особливі якості окремих вояків тільки зміцнювали багатогранність і універсальність війська в цілому.

АКТУАЛЬНІ ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ У НАВЧАННІ ІСТОРІЇ

На час появи козацтва (щонайпізніше остання чверть XV ст.) в Україні вже існувала своя першокласна кіннота – князівсько-шляхетська. Була вона і в державах, куди український світ був тоді вмонтований, – Великому князівстві Литовському і Руському та Короні Польській. Натомість не вистачало піхоти, бо до неї еліта ставилася досить прохолодно. Відтак, у суто військовому сенсі козаки як піхота вдало доповнювали основне військо, з часом ставши незамінними, що дозволяло вимагати соціальні поступки на свою користь. Крім того, самостійне протистояння на Степовому Кордоні з татарами також схияло віддавати перевагу піхоті. Козаки не могли змагатися кількісно з татарами, тому мусили ставити на виснажливі для тих точкові удари, відгін худоби, перехоплення обтяженої бранцями орди, яка поверталася з України тощо. Тим більше, що самі татари уникали лобових зіткнень як з козаками, так і з коронним військом.

Успіх у бою козаками досягався або за допомогою раптової атаки, або щільного рушнично-артилерійського вогню. За такого підходу до перемоги *піхота* становила ударну силу козацького війська. Головною особливістю козацтва була відсутність поділу вояків залежно від зброї – стрілецької чи холодної. В Європі частка вояків, озброєних суто холодною зброєю (копійники, латники, алебардники тощо), становила від 2/3 на початку XVI ст. до половини у першій половині XVII ст. До Тридцятирічної війни (1618–1648 рр.) піхотинці-стрільці (аркебузири, мушкетери) були допоміжними частинами, що забезпечували наступ латників. Саме їхній удар у поєднанні з важкою кіннотою вирішував долю битви. Задля взаємодії та координації дій стрільців і латників у Європі були змушені розробляти складні бойові порядки.

Щодо козацтва, то питання визначення його бойових порядків залишається складним. Джерела, які описують козацьку піхоту під час бою, звертають увагу на її вогневу міць. Вогнепальну зброю потрібно було досить довго заряджати, тому військові розробляли різноманітні прийоми, аби організувати і прискорити цю процедуру. В XVI ст. в Європі 17 стрільці шикувалися в 10 рядів, у XVII ст. стрій зменшився до 6-ти. Загальним було те, що кожна дія рядового регулювалася командою старшого. Це давало можливість вести стрільбу організовано. Козаки, через найманство в європейських арміях, були знайомі з цими прийомами й не тільки активно переймали їх, а й вдосконалювали. Зокрема, висока майстерність у веденні вогню та у швидкості заряджання дозволили їм зменшити глибину рядів до 4-х. У *битві на Куруківському озері (1625 р.)* козацька піхота шикувалася взагалі в 2 *шеренги*. Ще одним способом виведення максимальної кількості стрільців на постріл було те, що козаки, окрім загальноєвропейських способів стрільби стоячи і з коліна, нерідко вели вогонь лежачи. Оскільки технічний рівень тогочасної вогнепальної зброї не давав змоги навіть козакам на рівних битися з масою кінноти на відкритому місці, то українська піхота намагалася нав'язати противникові бій або на важкодоступній місцевості, або прикривалася укріпленнями.

**Козацькі стрільці побудовані у чотири шеренги ведуть рушничний вогонь
(Барельєф з саркофагу польського короля Яна II Казимира
в абатстві Сен-Жермен-де-Пре, Париж)**

Козацтво переважно не мало економічних можливостей щодо утримання великої кількості бойових коней. Якщо в Речі Посполитій шляхта на війні використовувала коней, які коштували від 200 до 1500 злотих, то козацький бахмат цінувався у 2-4 злотих. До того ж бойову тварину мало було придбати, її ще треба утримувати. А козакам доводилося воювати на тих конях, на яких вони працювали в господарстві. До того ж табуни запорожців часто захоплювали кримці. Красномовним свідченням того, в якому стані іноді перебував кінний склад запорожців, є *бій під Лубнами у 1638 р.* Тоді Я. Острянин, аби зупинити наступ польської кінноти, наказав випрягти з возів, коней (!) і, посадивши на них вояків, кинув їх у бій.

Розглядаючи козацьку кінноту першої половини XVII ст., треба одразу зазначити, що за своїм типом вона в основному належала, за європейською класифікацією, до *драгунської*. Тобто для швидкості переміщення козаки в поході їхали верхи, а от для ведення бою спішувалися. За необхідності кіннота козаків перетворювалася на *легку* з відповідними завданнями – розвідка, переслідування, рейди, флангові атаки, заманювання до пасток тощо. Ці функції, як свідчить історія, вона виконувала належним чином. Повертаючись до подій під Лубнами, потрібно зауважити, що козакам вдалося затримати поляків на кілька годин (!). Визначеного місця в бойових порядках війська кіннота не мала. Її висока рухливість давала змогу маневрувати нею під час бою. При атаці на ворога застосовувалася *лава*. Як писав сучасник, «в грізні лави бойові лицарів шикує». Скоріше за все це була звичайна лінійна побудова у кілька шеренг, характерна для європейських армій. Атака часто супроводжувалася гучним криком із метою налякати ворога і підбадьорити себе. Якщо кіннота не могла самостійно перемогти противника, вона відступала під захист піхоти, виводячи ворога під її вогонь. Загалом, козацькій кінноті були притаманні швидкість,

АКТУАЛЬНІ ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ У НАВЧАННІ ІСТОРІЇ

витривалість, агресивність, багатофункціональність (тобто вищезгадана універсальність козака).

Про місце артилерії у війську свідчить той факт, що гармати належали до військового скарбу. Гармат у козацькому війську було небагато, зазвичай 20–30. Під час стрільби використовували кулі, рубану картеч, розривні снаряди тощо. Сучасники вказували, що козацтво, маючи добру артилерію, має і вправних гармашів.

Родзинкою козацтва були його здібності в саперній справі. Козак володів *шанцевим інструментом* не гірше, ніж зброєю. Вміння швидко та якісно побудувати потужні укріплення було для козацтва, з огляду на переважання сили ворога, питанням життя і смерті. У боях 1638 р. рівень козацької польової фортифікації настільки вразив польських інженерів, що вони не приховували свого захоплення.

Табір і козацтво сучасники сприймали як одне ціле. Сам по собі табір як укріплення з возів відомий ще з давніх часів. Він був на озброєнні всіх українських сусідів – поляків, османів, московитів, татар тощо. Шевальє писав про зручність степу для функціонування табору на противагу важкодоступному ландшафту Європи. Саме в степових умовах табір зміг продемонструвати свою багатофункціональність, мобільність, живучість та ефективність, чим в повній мірі користувалися козаки.

По своїй суті військовий табір є багатофункціональною інженерною спорудою, оскільки це засіб і пересування, і перевезення зброї, амуніції, їжі тощо, і надійне місце відпочинку, і необхідний захист під час бою. Головним призначенням возів було прикриття піших стрільців від атак копійників і кінноти. В Європі для захисту стрільців, окрім латників, намагалися також застосовувати переносні рогатки. В османському війську, в якому переважала кіннота, яничари все ж таки перед боєм будували дерев'яно-земляні укріплення. А в Московській державі стрільці захищалися переносними щитами, так званими «гуляй-городами». Тобто бачимо, що козацькі польові оборонні споруди не є чимось унікальним. Однак, звісно, не використання возів як таких принесло славу козацькому війську, а його вміння маневрувати табором і його міцність. Ще Боплан писав, що 500 татар не наважуються атакувати 50–60 козаків, якщо ті йдуть під захистом табору, а 100 козаків за табором можуть відбитися і від тисячі поляків. Під час бою, особливо проти озброєних потужною артилерією поляків чи турків, козаки лягали під вози і стріляли лежачи. За потреби вози засипали землею або взагалі вкопували в ґрунт. Якщо ворогу вдавалося розірвати лінію возів, то козаки зазвичай кидали частину їх напризволяще, а решту замикали в новий табір.

Також слід згадати, що табір під час воєн, особливо з коронним військом і османами, як правило, рухався важкодоступною місцевістю. Причому часто виникали парадоксальні ситуації, коли ворожі кіннота і піхота повільніше пересувалися болотами та ярами, ніж козацький табір. Це передусім свідчить про високу координацію і взаємодію козаків та їхніх тактичних одиниць загалом.

Бій козаків табором (гравюра А. Вестерфельда, сер. XVII ст.)

Під час захоплення ворожих фортець козацтво застосовувало як штурм, так і облогу. В першому випадку намагалися підійти непомітно до ворожих укріплень і навальною атакою, незважаючи на первинні, іноді доволі великі, втрати, ввірватися всередину. Під час облоги оточували фортецю земляними укріпленнями, робили підкопи, намагалися підпалити за допомогою артилерії. Якщо ворог очікував на атаку, то козаки наближались, прикриваючись переносними дерев'яними щитами, плетеними фашинами, а то й просто возами, на стіни залазили за допомогою драбин. Показовим прикладом вміння козаків захоплювати фортеці може слугувати похід Сагайдачного на Москву в 1618 р.

Із самого свого виникнення козацтво нерозривно пов'язане з річками. Одна з перших згадок про козацтво повідомляє про захоплення ними татарського корабля на Дніпрі. До морських походів, як свідчить Боплан, козаки готувалися централізовано, спочатку збирали припаси, зброю, будівельні матеріали. Після обрання на раді похідної старшини козацтво ділилося на екіпажі, кожен з яких будував свій човен «чайку». Щодо останніх, то французький інженер подає опис великого судна на 50–70 вояків і 4–6 малих гармат. Човен мав пояс з очерету, що виконував роль поплавця, захищав борти від хвиль, а під час бою – екіпаж від куль і стріл. Щоправда, було б неправильно вважати цей варіант «основним» кораблем козаків XVII ст. Аналіз джерел свідчить, що на озброєнні козацтва були і менші човни на 20–30 осіб. Напевно, величина човна залежала від мети плавання – суто річкове і прибережне чи морське. В плавнях козаки нападали зазвичай із засідки, ховаючись в очереті, в морі – намагалися наблизитися до ворога непомітно вночі або проти сонця. Якщо такої можливості не було, атакували подібно до кінної лави. Під час атаки частина вояків сідала за весла, а частина вела стрільбу. Як і на суші, козаки максимально використовували рушнично-артилерійський вогонь проти живої сили противника. Наблизившись до ворожого судна, козаки брали його на абордаж. Захопивши османські галери і вітрильники, запорожці часто використовували їх для подальших бойових дій на морі, а перед поверненням знищували. Загалом, морські виправи козаків є достатньо унікальним явищем в історії. Чорне море було «османським» морем.

АКТУАЛЬНІ ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ У НАВЧАННІ ІСТОРІЇ

Вийти в нього козаки могли тільки через кілька річок, гирла яких контролювали ворожі фортеці з потужною артилерією. Вздовж берегів кочували татари, а на виході часто чатували османські ескадри. Пробившись на початку походу крізь ці перепони, козаки опинялися немов у заткнутій посудині, крізь шийку якої треба було ще повернутися назад. Будь-яка несправність човна становила смертельну небезпеку, оскільки безпечного берега, куди б можна було спокійно пристати, не існувало. Такі умови загартовували козацтво загалом і його флотоводців зокрема.

Козацький арсенал включав в себе велику кількість різноманітної вогнепальної та холодної зброї. Зупинимося лише на основних її типах.

Головною стрілецькою зброєю піхотинців в європейських арміях в першій половині XVII ст. були важкі *гнотові мушкети*, з яких вели стрільбу з підставки-форкетета. Для займання пороху використовувався тліючий гніт. Ця система мала багато недоліків. Через відкритий гніт неможливо було стріляти під час сильного вітру, вологої погоди, тим більше дощу. Крім того, необхідно було мати великий запас гноту, який достатньо швидко стлівав. Козаки обмежено використовували гнотові мушкети і то в гарнізонах. В походах козаки віддавали перевагу більш досконалим коліщатим та ударно-крем'яним системам – самопалам.

Європейський гнотовий мушкет з форкетом (сер. XVII ст.)

Коліщатий самопал мав досить складний механізм, який автоматично висікав іскри, запалюючи затравальний порох, шляхом тертя затиснутого в курку піриту об зубчасте коліщатко, яке швидко оберталося під дією попередньо зведеної пружини. Пружина заводилася спеціальним ключем, який вставлявся в чотиригранний виступ осі коліщатка. Ця система дозволяла вести вогонь за будь-яких погодних умов та була достатньо надійною. З недоліків була висока ціна такого механізму та його складність. Якщо коліщатий замок виходив із ладу, полагодити його міг тільки спеціальний майстер. Однак козаки віддавали перевагу саме таким самопалам, оскільки вони були легші (з них можна було вести вогонь без форкету) та достатньо пристосовані для непростих похідних умов.

Самопал з коліщатим замком (сер. XVII ст.)

З кінця XVI ст. почали входити у використання простіші іскрові механізми запалу пороху – крем'яні замки, дія яких базувалася на ударі кременя об сталеву пластину-кресало. Порівняна простота пристрою і дешевизна виготовлення крем'яних замків зумовила швидке і широке впровадження їх у військово озброєння. На середину XVII ст. серед козаків найбільшого розповсюдження набули найсучасніші легкі *самопали з ударно-крем'яним замком (скалковий)*. В цей же час в європейських арміях основною зброєю стрілецької піхоти залишався застарілий гнотовий мушкет. Тобто озброєння української піхоти було значно прогресивнішим.

**Козацький самопал з ударно-крем'яним замком
(сучасна реконструкція)**

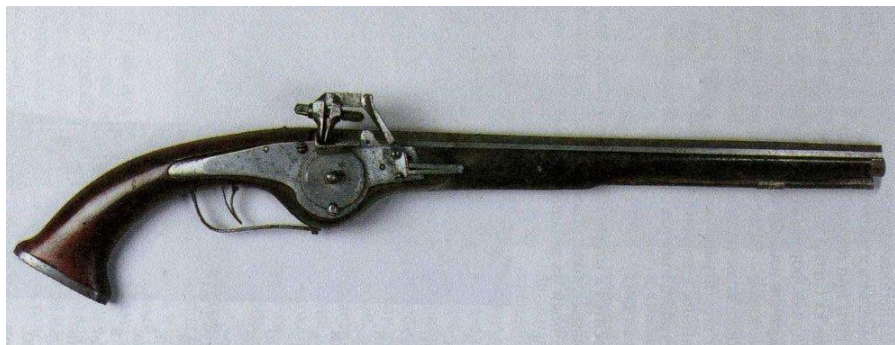
З винаходом коліщатого замка у другій чверті XVI ст. в Європі були створені *пістолети та карабіни*. Легка портативна зброя, яка забезпечувала постійну готовність до пострілу, знайшла широке застосування насамперед у мисливців і кавалеристів. Варіантом карабіна, який широко використовували козаки був *бандолет*. Цей вид зброї мав спеціальну скобу на протилежній від замка стороні ложа, до якої за допомогою кільця та карабіна чіплявся ремінь. Цей ремінь бандольєр носився через плече. Карабіни та бандолети мали як коліщаті, так і ударно-крем'яні замки.

Козацький бандолет (сучасна реконструкція)

АКТУАЛЬНІ ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ У НАВЧАННІ ІСТОРІЇ

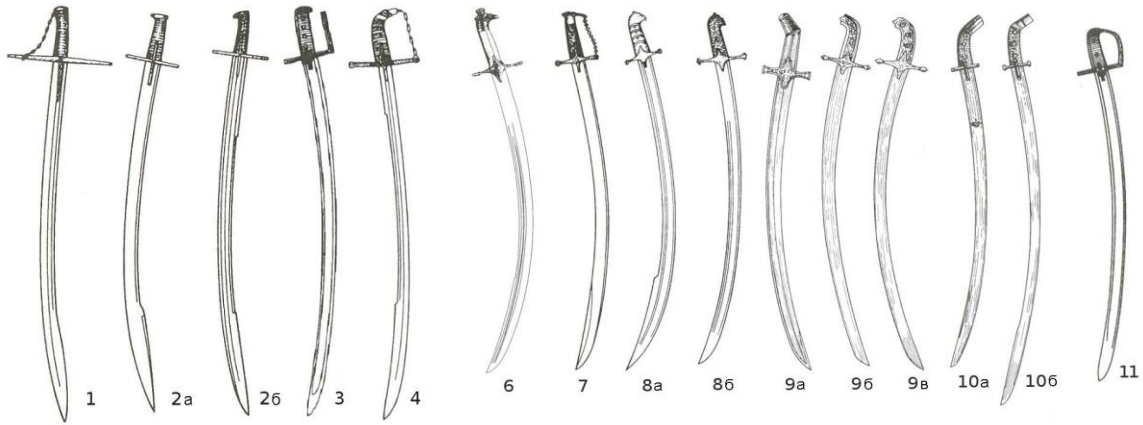
Дуже зручними для вершника були пістолети. Щоправда через обмежене використання козаками кінноти у XVII ст. ця зброя була мало розповсюджена серед козаків. Пістолети перевозили у спеціальних *кобурах при сідлі – ольстрах*. Варто зазначити, що дуже популярне в масовій культурі зображення козаків з пістолями за поясом є абсолютною вигадкою. Так переносити зброю було абсолютно незручно, ще й небезпечно.

Пістоль з коліщатим замком (сер. XVII ст.)

Допоміжною зброєю для козаків слугувала різноманітна холодна зброя. Шабля здавна вважалася символом приналежності до «лицарської» спільноти, символом доблесті. Козаки завжди з пошаною ставилися до цього виду зброї, називаючи її «сестрицею» чи «жіночкою». Перш ніж перейти до огляду шабел, якими користувалися козаки, необхідно зрозуміти термін «козацька шабля». Цей термін можна розуміти двояко. З одного боку, козацькими можна називати всі типи шабел, якими користувалися козаки, незалежно від місця їх виготовлення. З іншого, до козацьких (українських) шабел можна зараховувати зразки, виготовлені лише українськими майстрами. У XVII ст. шаблі виготовлялися по-різному, як правило, майстри закупували готові клинки, на які монтували власноруч зроблені ефеси, часом закупували за кордоном усі частини шаблі і вже монтували її на місці. Частими були випадки повного виготовлення шаблі місцевими майстрами. З огляду на це, важко прослідкувати зразки шабел, повністю виготовлені українськими майстрами. Багато шабел козаки брали в боях як трофеї. Слід також відзначити, дослідниками шабел доведено, що не існувало окремого типу української шаблі. Українські майстри копіювали існуючі на теренах Східної Європи типи. Тому вважаємо, що під «козацькою шаблею» слід розуміти усі зразки цього виду зброї, якими користувалися козаки.

Розглянемо типи шабел, поширені на теренах Речі Посполитої у XVII ст. Результатом складних еволюційних процесів стало виникнення спільних для Центральної та Східної Європи усталених типів шаблі. Згідно з висновками польських дослідників, у Речі Посполитій XVII–XVIII ст. були поширені оригінальні типи, серед яких – різновиди угорсько-польського типу, ординка, чечуга, карабеля та ін. Всі ці типи в тій чи іншій мірі використовувалися козаками.

Типи «козацьких» шабель.

1 – шабля угорсько-польська, тип I; 2 – шабля угорсько-польська тип II; 3 – шабля угорсько-польська, тип II з напівзакритим ефесом; 4 – шабля угорсько-польська, тип III; 6 – шабля «орла»; 7 – карабеля гусарська; 8 – карабелі; 9 – ординки; 10 – смички (чечуги); 11 – шабля гусарська.

Важливими елементами озброєння козацтва XVII ст. були сокири, чекани та келепи.

Для *сокир*, що побутували в козацькому війську, характерний прями обух, трикутна в плані провущина із заокругленими кутами, прямокутний або трикутний виріз в нижній частині та широке опущене вниз лезо. Залишок дерев'яного держака в однієї зі знайдених сокир має довжину 38 см. Хоча загальна довжина держака варіювалась від 50 до 70 см. Сокири виконували як господарську, так і бойову роль в козацьких походах.

Чекан належить до холодної зброї козаків і є сокиркою невеликого розміру з похиленим вниз лезом, простим квадратним в перерізі обухом і округлою або овальною провущиною. Як правило, чекан на довгому держаку від 60 до 85 см. *Келеп, келевець* – холодна зброя на короткому ратищі, гранована і вузька бойова частина якого нагадує дзьоб птаха з молоткоподібним обушком.

Зверху вниз: чекан, сокира, келеп (сучасні реконструкції)

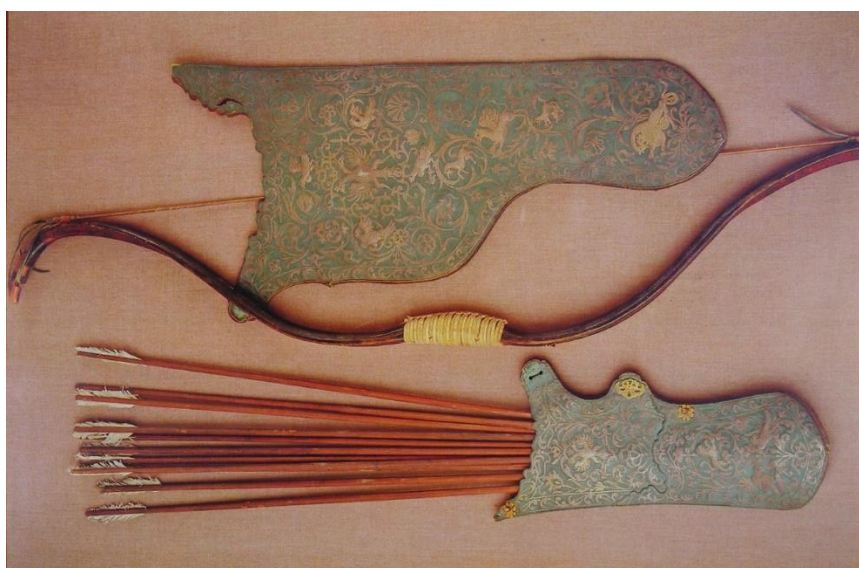
АКТУАЛЬНІ ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ У НАВЧАННІ ІСТОРІЇ

У XVII ст. списи вважались колючою зброєю, що у пішому війську перевозилась на возах. Досить ефективним цей тип зброї був проти кінноти, а також в умовах наступу та захисту табором.

**Спосіб використання списа проти атаки кінноти
(сучасна реконструкція)**

Окремо в комплексі козацького озброєння XVII ст. стоять достатньо архаїчні види зброї, що слугували ознакою статусу та приналежності до військового стану (пірначі, булави). Серед них можна назвати також й луки зі стрілами. Лук як шляхетна, лицарська зброя фігурує і в озброєнні старшини. Комплекс луку в чохлі та колчан зі стрілами називався сагайдак. Саме вправність у стрільбі з луку забезпечила Петру Конашевичу серед козаків прізвисько Сагайдачний, яке пізніше замінило гетьману родове ім'я. Козацтво серед інших надавало перевагу турецькому типу луків.

Сагайдак (Східна Європа XVII ст.)

Кілька слів слід сказати про зовнішній вигляд козаків. Масова культура малює нам представників козацтва у широчезних шароварах, вишиванках, синіх жупанах, червоних чоботах на високих підборах. На голові у такого персонажа обов'язково має бути висока шапка з довжелезним трикутним шликком з китицею на кінці. При чому в такому вигляді козаків ми бачимо від своєї появи до ліквідації у XVIII ст. Однак, останні наукові дослідження доводять, що все це «неподобство» є продуктом театральних колективів XIX ст., пізніше розтиражованим серед масового загалу, і не має жодного відношення до реалій XVII ст.

Комплект козацького одягу формувався в ключі загальної східноєвропейської моди (угорської, польської, татарської тощо). Правдивий, середньостатистичний образ українського козака XVII ст. включав в себе: жупан з білого або сірого нефарбованого сукна; кольорові вузькі штани за угорською модою того часу; чоботи без підборів; шапка являла собою хутровий ковпак покритий сукном. Уніфікованої амуніції в козацькому війську не існувало. Козаки носили вузькі шкіряні паски, до яких підвішували шаблю, ніж й іноді порохівницю. Набої, разом із рушничним начинням, зберігалися в спеціальній сумці, або маленькому патронташі – ладівниці, яку носили за спиною на вузькому ремінці або тасьмі. Цікаво, що легендарний чуб і вуса не були особливістю тільки українських козаків. За модою XVII ст. подібний «стиль» був розповсюджений всією Східною Європою – в османів, поляків, угорців, татар, валахів і т.д. Тобто наші козаки виглядали як типові східноєвропейські «модники» XVII ст.

Український козак середини XVII ст. (худ. А. Папакін)

Тактика козацького війська відштовхувалася від оборони. При зустрічі з ворогом козацтво оточувало себе возами, будувало земляні укріплення. Обираючи місцевість для бою, перевагу надавали важкодоступній – ярам, пагорбам, лісам тощо. Важливою була наявність поряд водоймища. Під час бою

АКТУАЛЬНІ ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ У НАВЧАННІ ІСТОРІЇ

козацтво намагалось обезкровити ворога щільним вогнем, а потім у слухний момент контратакувати. Під час ведення вогню застосовувалися різноманітні маневри і хитрощі. С. Окольський описав, як у боях на Старці (1638 р.) козаки за допомогою таких фортелів підпускали кінноту і впритул розстрілювали її. За денних контратак головна роль належала кінноті. Дуже часто козацтво діяло вночі – саме під прикриттям темряви козацька піхота непомітно підходила впритул до ворожих позицій та відчайдушно атакувала.

Стратегічні думки, ідеї, плани української старшини через брак документальних свідчень з'ясувати важко. Можна лише, спираючись на події, визначити загальні концепції.

Як уже було зазначено, в основі воєнної діяльності козацтва були три складові, кожна з яких мала свої стратегічні особливості. У разі вторгнення турецько-татарських військ козацтво намагалось за допомогою розвідки визначити час і напрям їх походу. Якщо це вдавалось, то козацькі полки і сотні виходили на перехоплення, аби запобігти вторгненню. Якщо противник все ж оминав прикордонні чати, що було не так уже й важко в умовах величезного степу, то козаки, розсипавшись на багато загонів і спираючись на укріплені поселення українського прикордоння, переслідували ворожі чамбули. Якщо ж противник відступав, козаки рушали за ним у степ, намагаючись знайти його головний кіш.

Дієвішою у сенсі послаблення або й взагалі унеможливлення вторгнення була організація превентивних походів проти Османської імперії та її васалів. Оскільки Порта мала великі мілітарні можливості, з якими козацтву було важко змагатися, то успіху досягали завдяки раптовому нападу і швидкості. Щодо походів на південь, то стратегічну мету від початку диктували як політичні, так і економічні чинники.

Щодо козацьких повстань можемо виокремити дві стратегії. Зокрема, у виступах Косинського, Наливайка і Жмайла козацтво обрало оборонну стратегію. Козацьке керівництво намагалось затягнути конфлікт, уникаючи, за можливості, битв і за першої-ліпшої нагоди вступаючи в переговори з урядовцями. В той же час Трясило, Павлюк і Острянин дотримувалися здебільшого наступальної стратегії, їхні дії мали агресивніший характер. Козацькі гетьмани самі провокували битви, намагаючись у них знищити головні сили коронних військ.

Спільним у війнах з короною 1630 і 1637–1638 рр. є намагання козацького керівництва захопити в першу чергу Лівобережжя, використовуючи Дніпро як природний захист. Специфічними рисами козацько-шляхетських війн були тривалість битв і великі втрати, нерідко з обох сторін. Навіть перемога над козаками давалася нелегко. Яскравим прикладом слугує Кумейківська битва 1637 р. За свідченням С. Окольського, старі вояки казали, що «ніколи не бували під таким довгим і сильним вогнем і не бачили такої кількості трупів в одному місці».

В ході ознайомлення з козацькою воєнною історією варто звернути увагу на різноманітність прийомів, що їх використовували українські полководці. Це впливало з внутрішньої структури козацтва – відносна демократичність у

сприйнятті й обміні воєнними ідеями, особиста відповідальність старшини перед товариством за якість проведення операцій (досягнути перемоги за максимально низьких втрат). Саме покарання керівництва через страту чи видачу ворогу, чим нерідко дорікали козацтву історики, є найвищим рівнем військової моралі та дисципліни. Власне, тому козацьке військо, попри надважкі умови існування та безвихідні ситуації, спромоглося не лише вижити, а й розвиватися.

Військова справа в часи Хмельниччини. В період війн Б. Хмельницького військові традиції запорізького та реєстрового військ були перенесені на землі новоствореної держави «Війська Запорозького», або, як часто її іменують у підручниках – Гетьманщини. З суто воєнного погляду, козацьке військо тепер становило типове *станове ополчення*. Обов'язок служби в ньому поширювався на кожного, хто був внесений до офіційного реєстру. В обмін на такий «податок кров'ю» козацтво звільнялося від решти податків і повинностей, одночасно утримуючи в своїх руках контроль над політичним і адміністративним життям країни. Ополчення формувалося за територіальним принципом, що було традиційною рисою майже всіх лицарських військ Європи. Кожен вояк мусив забезпечувати себе зброєю, одягом, спорядженням і харчами.

Організаційну впорядкованість військо зберігало тільки під час воєнних дій, періодично розходячись по домівках, аби козаки мали можливість підтримувати в належному стані своє господарство, що було єдиним джерелом їхнього існування. За таких умов самий розвиток війська в інституційному плані був значною мірою стихійним, а рівень його боєздатності залежав від майнового стану козаків. Держава мала мінімум зобов'язань щодо його матеріального забезпечення, дбаючи лише про його використання й кадрову політику в ньому. Решта залежала від того, наскільки соціально активним і економічно благополучним виявиться сам козацький стан.

Під час війни чисельність козацького ополчення значно збільшувалася за рахунок джур, пахолків і обозної челяді, яких приводила з собою принаймні третина реєстровців. Ця обставина тісно пов'язувалася з внутрішнім устроєм козацтва, що, відповідно до річпосполитської традиції, складалося з військового товариства – спільноти служилого лицарського люду, щаблем нижче від якого стояли інші допоміжні категорії вояків.

В організаційну основу будови війська було покладено *полковий* принцип. Полки, своєю чергою, ділилися на сотні й курені різної чисельності, що являли собою вже не тільки воєнно-адміністративні, а й тактичні одиниці, виступаючи в окремих бойових порядках або об'єднуючись під час походів у самостійні відділи, групи й корпуси. Як і полки, сотні й курені не мали сталої чисельності, налічуючи, згідно з даними Зборівського реєстру, відповідно від 100 до 300 й від 10 до 40 чоловік. Кількість сотень у полку коливалася від 10 до 22. Нижчою неподільною одиницею війська був курінь – вояцька корпорація, що зазвичай об'єднувала козаків однієї місцевості. Характерною особливістю підрозділів цього рівня було те, що вони водночас функціонували як господарські осередки військової частини: при них існував невеличкий обоз, спільний казан, похідний реманент, іноді грошова «складка», а то й якийсь дрібний промисел. За даними Реєстру 1649 р., полково-сотенна структура війська не мала достатньої

АКТУАЛЬНІ ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ У НАВЧАННІ ІСТОРІЇ

уніфікації, оскільки, наприклад, у Чигиринському полку, який, вочевидь, мав статус «столичного», існував особливий Осавульський курінь, судячи з усього, підпорядкований вищій (гетьмана або генерального осавула), а не полковій владі; частина сотень і куренів іменувалася (і, можливо, формувалася) не за територіальним принципом, а за прізвищами командирів.

Будучи тимчасовим військовим об'єднанням, козацьке ополчення не мало сталого поділу на роди військ. Піхотні та кавалерійські підрозділи формувалися в ньому одразу після мобілізації, відповідно до стану озброєння та спорядження наявних вояків і оперативної обстановки. Виняток становила лише артилерія, що була виділена в окремі формування на рівні всього гетьманського війська («генеральна армата») та в кожному з полків. «Армата» мала власну старшину, штат обслуги, допоміжні підрозділи й служби, а також джерела фінансування.

Військове мистецтво українського козацтва доби Хмельниччини має певні особливості. Визнаючи панівну тезу сучасної історіографії про те, що 1648 р. карколомно змінив статус, організацію та систему управління козацького війська, навряд чи можна сказати те саме про способи і форми збройної боротьби. Тактичне мистецтво козацтва, як і в першій половині XVII ст., було тісно споріднене, з одного боку, з річпосполитськими, а з іншого – зі східними, зокрема, татарськими традиціями. Планування кампанії, її забезпечення, пересування військ, розвідка й, нарешті, основні елементи бою козаків виразно відрізнялися від західноєвропейського військового мистецтва й більш близькі з сусідами з Центрально-Східної Європи – Польщею, Трансильванією, Московською державою й Кримським ханатом, де є ближчі аналогії, наприклад, до таких форм бойових порядків, як «лава» або «гуф», використання рухомого табору, ведення оманливих відступів, використання засідок тощо.

Початок Української козацької революції став певним рубежем і в розвитку військового мистецтва її головного супротивника – Речі Посполитої. Серед всебічно проаналізованих причин поразок коронного війська польські історики відзначають переважно зміну оперативно-тактичного фактора – залучення Б. Хмельницьким союзної татарської кінноти, яка стала важливим підкріпленням для повстанського війська, репрезентованого переважно піхотою. Це ліквідувало оперативно-тактичну перевагу поляків у кавалерії, що згубно позначалося в усіх попередніх зіткненнях. Справжньою несподіванкою для супротивників стали типи маневрування козацького війська одразу кількома окремими групами, блокування ворожих комунікацій на значному просторі, зрештою, більш високий рівень управління й узгодження дій бойових порядків і окремих груп війська.

Козацьке військо періоду «Руїни». Майнова диференціація козацтва й поляризація його політичних симпатій, які проявилися невдовзі після Хмельниччини, засвідчили, що воєнний організм Гетьманату є доволі вразливим. Козацьке військо погано слухалося наказів, потерпало від вад постачання, котре в умовах постійних війн і неврожаїв не могло бути справним. Крім того, брак спеціальної системи навчання, помножений на сезонний характер військової служби й природні бойові втрати, девальвували професійний рівень війська. Яскравим свідченням «буксування» військової машини Гетьманщини був

разючий контраст: низка яскравих перемог у окремих битвах і жодної виграної війни. Втім, сама тільки пов'язаність із політичним устроєм Гетьманщини гарантувала козацькому війську настільки ж довге життя, як, власне, й самій державі, створеній ним.

Одним із проявів майнової та соціальної диференціації, що позначилися на військовій сфері, була поява у війську так званих «наймитів». Закріплюючи за собою права панівної верстви, козацька верхівка не бажала терпіти невігоди військової повинності нарівні з іншими, прагнучи посилати до війська замість себе найнятих вояків, котрі забезпечувалися кіньми, зброєю, амуніцією й отримували за свою службу гроші. У подальшому ця практика поширилася, особливо в Лівобережній Гетьманщині.

Специфічність ситуації полягала ще й у тому, що найближчі сусіди Гетьманщини (й водночас її воєнні супротивники) заходилися переоснащувати власні армії відповідно до нових потреб часу, збільшуючи в їхньому складі удільну вагу професійних формувань, повністю підпорядкованих і забезпечуваних за рахунок держави. Наприклад, на Московщині активно створювалось так зване військо «нового устрою», в якому порядкували іноземні інструктори, навчаючи солдатів навичкам організованого шикунання, руху й стрільби. Піші й кінні полки були в ньому адміністративними й тактичними одиницями, споряджуючись й озброюючись за рахунок скарбниці. Приблизно в той самий час відбувалися реформи в Речі Посполитій, де функції професійного війська виконували загони кварцяного війська, а також полки «чужоземного автораменту» (піхотні й кавалерійські частини, зорганізовані на західноєвропейський манер).

У цій ситуації уряд Гетьманщини мусив шукати чимраз ефективніших способів консервації козацького стану, аби його соціальні проблеми не зруйнували остаточно війська, яке й надалі лишалося ядром українських збройних сил. Перші проекти з реорганізації реєстрового війська з'явилися в найвищих урядових колах Гетьманату щойно він постав як окреме державно-політичне утворення. Спочатку для підвищення рівня матеріального забезпечення вже сформованих козацьких полків планувалося врегулювати джерела та порядок їхнього фінансування. Це питання порушувалося на переговорах із московським урядом у 1654–1657 рр., зокрема, П. Тетеря переконував бояр, що в разі стабільного грошового забезпечення служба козаків була б пильнішою й кращою, тоді як зараз вони відбувають її з неохотою.

Одночасно старшина, заручившись кадровою підтримкою з боку московитів, взялася навчати козаків азам європейського строю. Інші шляхи, якими могла піти модернізація козацького ополчення, відбито в численних інструкціях, що подавали наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. XVII ст. українські посольства у Варшаві. Здебільшого вони апелювали до традицій і досвіду військового будівництва, набутого козацькою старшиною й шляхтою ще в річпосполитський період. У пунктах-проханнях, що доповнювали положення Гадяцької угоди, за якою реєстрове військо мало обмежуватися 30 тисячами й існувати паралельно із найманими формуваннями.

Ще однією характерною особливістю розвитку військової справи у 60–70-х рр. XVII ст. стало зростання ролі козацьких охотницьких (добровільних, волонтерських) формувань, які створювалися з позастанових груп населення. Частина з них починає утримуватися за рахунок гетьманів, отримуючи зі скарбу грошове жалування й одяг, перетворюючись, таким чином, на найманців. Виникаючи здебільшого в порубіжних регіонах, вони так само швидко зникали, часто змінювали місця дислокації, що спричинило певну плутанину щодо них в історичних дослідженнях. Тривале життя судилося тим формуванням, що обіймали периферійну територію, на якій вирували повстанські рухи покозачених селян. Зокрема, у Буго-Дністровському межиріччі фактично до середини 70-х рр. XVII ст. діяли справжні «мікродержави» на чолі з Семеном Височаном, Василем Дроздом та Семеном Кіяшкою-Манжосом, даючи притулок неспокійному «збройному люду», котрий ходив служити то до Молдавії, то на Січ, то по черзі до правобережних гетьманів. Легендарний ватажок подільських «охотників» Семен Кіяшко спільно із загонами Григорія Дорошенка брав участь у бойових діях проти московських військ на Лівобережній Україні влітку 1668 р., однак після переходу Поділля під владу поляків у 1671 р. разом з іншими полковниками згодився служити Михайлові Ханенку. Попри складену присягу, Кіяшко набрав «охотників» (його вербувальники дійшли навіть до Чернівців) і вирушив разом із молдавським господарем Григорієм Дукою до Волоського князівства. В 1674–1675 рр. він продовжує служити в наказного гетьмана Війська Запорозького Його Королівської Милості Євстафія Гоголя, під орудою якого нищить турків під Кам'янцем-Подільським. Значна частина таких полків, а точніше збройних ватаг, не була прив'язаною до службових ґрунтів, як звичайне козацтво, й часто-густо взагалі не мала сімей.

Паралельно з упорядкуванням реєстрового війська наступники Б. Хмельницького дедалі частіше робили ставку на формування й використання невеликого, але добре організованого і озброєного «затяжного» (найманого) війська, яке в умовах «Руїни» нерідко виявлялися більш слухняними й ефективними, ніж реєстровці. Наймані підрозділи були організовані за німецьким (драгуни, мушкетери) та польським (панцерні козаки) манером. Це змушувало сучасників називати їх «ляхами, німцями», хоч достеменно неукраїнське походження мали хіба наймані загопи сербів та волохів.

Під Конотопом (1659 р.) кінні гетьманські полки, судячи з усього, склалися з вірної Виговському «присяглої» шляхти, що служила власним коштом або за гроші (*жолд*). Полк поділявся на хоругви на чолі з ротмістрами й поручниками чисельністю від 100 до 120 чоловік у кожній. В організацію хоругви був покладений спільний для польського та козацького війська товариський почет – кінний шляхтич жовнір з кількома озброєними пахолками. Озброєння було подібним до спорядження легкої козацької й панцерної кінноти: вершник мав легкий захисний обладунок (кольчужний шолом місьюрку, залізні наручі (карваші), зрідка кольчугу), шаблю, карабін або бандолет, пістолі, лук зі стрілами й іноді кавалерійську рогатину.

Товариш панцерної кінноти (худ. С. Шаменков)

Військо «німецьке», найняте І. Виговським, про яке часто згадували сучасники, в організаційно тактичному плані практично не відрізнялося від формувань «іноземного автораменту» Речі Посполитої. Ще від часів Б. Хмельницького «німці» становили частину гетьманського надвірного війська. На відміну від польських аналогів, піхота й кіннота в ньому були представлені лише мушкетерами та драгунами. *Драгуни*, як і в кварцяному війську, складали проміжну формацію між піхотою та кавалерією, являючись «кінною піхотою», яку застосовували там, де виникала необхідність нанести раптовий вогневий удар, швидко організувати оборону чи штурм якоїсь позиції. Пересуваючись верхи в походах, вони спішувалися перед атакою, шикуючись до бою в шеренги як мушкетери. Драгунський полк поділявся на компанії (роти) чисельністю до 80 чоловік. Озброєння й екіпірування були західноєвропейського типу з певними регіональними особливостями: легкий мушкет, пістолі, шабля (зрідка палаш), іноді короткі піки.

Офіцер волоської кінноти та спішений драгун (худ. С. Шаменков)

АКТУАЛЬНІ ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ У НАВЧАННІ ІСТОРІЇ

Аналогічним чином організовувалася й «німецька» піхота, яка, судячи з усього, складалася лише з *мушкетерів*. Щоправда, на відміну від польської армії, роти в піхотних полках мали меншу чисельність – 60 чоловік замість 100–180. Штаб частини складався з полковника, підполковника, майора, полкових квартирмайстра, каптенармуса, вагенмайстра (обозного), інтенданта, писаря, фельдшера, профоса та барабанщика. Ротою командували капітан, лейтенант, прапорщик, фельдфебель і сержант. Окрім них до ротного штату входили каптенармус, фур'єр і два барабанщики. Втім, оскільки в надвірному війську всі підрозділи мали меншу чисельність, то й тримати в штаті таку кількість офіцерів не було потреби, тому обходилися меншою їх кількістю.

Тактика німецької піхоти спиралася на форми ведення бою, вироблені під час останнього найбільш масштабного європейського воєнного конфлікту – Тридцятирічної війни (1618–1648 рр.). Внаслідок удосконалення ручної вогнепальної зброї вогнева міць зросла, що призвело до поступової відмови від пік. Втім, німецька піхота в східноєвропейських арміях продовжувала битися і з застосуванням т. зв. *караколе* (з італ. равлик) – 10–15 шеренгового шикуння мушкетерів, які після залпу розмикали шеренгу й відходили в тил для перезаряджання мушкетів, а їх відразу ж заміняла нова шеренга. Цей прийом забезпечував безперервність ведення вогню, а караколе могло рухатися як уперед, так і назад (зрідка – до флангів).

Вартову службу при гетьманах несли також *жолдаки* – караульна формація, озброєна та споряджена, напевно, на кшталт козацької або угорської піхоти, що виконувала ще й функції церемоніального підрозділу.

Мушкетер та офіцер «німецької» піхоти (худ. С. Шаменков)

Козацьке військо у війнах останньої чверті XVII ст. Поступова стабілізація суспільно-політичного життя, зумовлена розмежуванням колись єдиної козацької держави на дві частини між Московським царством та Річчю

Посполитою, справила певний вплив на розвиток військової справи українського козацтва. Найбільш повноцінний і самодостатній характер він мав у Лівобережній Гетьманщині, де козацтво й надалі залишалося чільним станом суспільства, існуванню якого ніщо не загрожувало, на відміну від Правобережжя.

Головними тенденціями, які визначали його подальшу еволюцію, лишалися майнове розшарування рядового товариства, вивищення й кількісне збільшення старшини, влада якої мала тенденцію до перетворення на спадкову. Через ці обидва чинники, в першу чергу, знижувалися мобілізаційні можливості козацького війська, коли зубожіла частина вояків не могла нести службу, а решта, маючи все для цього, не бажала. Після остаточного закріплення Лівобережжя в московській протекції кількість козаків у 10 реєстрових полках обмежувалася «Глухівськими статтями» до 30 тисяч. Наступні «Конотопські статті» 1672 р. зменшували її до 20 тисяч, а «Коломацькі» 1687 р. знов відновлювали до 30 тис. Втім, чисельність гетьманського війська цим не обмежувалася, оскільки, окрім козацтва, до нього входили об'єднані в окреме формування *наймані (охотницькі)* полки, а власне діюча армія часто поповнювалася й посполитими. Наймані загопи були представлені *сердюцькими (піхотними)* та *компанійськими (кінними)* полками, які мали назву за ім'ям полковників.

Сердюк та компанієць доби Івана Мазепи (худ. С. Шамекнов)

Внутрішня диференціація козацтва й поступовий відхід від принципу особистої служби у війську спричинили появу ще одного специфічного явища, поширеного, зокрема, на Лівобережжі наприкінці XVII ст., – *виборного козацтва*. Перші відомості про його існування припадають на кінець 80-х – початок 90-х рр. і стосуються рейдів та походів на нижньодніпровські фортеці. Забезпечення виборних покладалося на середньозаможне й незаможне козацтво, котрі мали утримувати в належному стані господарство виборного під час

АКТУАЛЬНІ ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ У НАВЧАННІ ІСТОРІЇ

воєнних виправ, а також допомагати йому у придбанні спорядження, фуражу й провіанту. Пересвідчившись в ефективності використання полків виборного товариства, гетьманське правління планувало закріпити існування цього інституту, уклавши новий реєстр війська.

Йшлося, насамперед, про зміну структури й чисельності козацького війська: його мали скоротити й укласти новий реєстр, місце в якому належало б винятково козакам, здатним регулярно виходити в походи з власними кіннями, озброєнням і харчами. Решта незаможних виконувала б роль *підпомічників*, допомагаючи реєстровцям у господарстві чи, на крайній випадок виконуючи допоміжну службу або функції резерву.

Усталення форм і механізмів державності супроводжувалося остаточною кристалізацією допоміжних формувань козацького війська. До останніх належала генеральна й полкова артилерія, а також різні категорії «*військових служителів*» – професійної групи козаків, які мали осібну юрисдикцію й умови відбування військової повинності (музик, ковалів, слюсарів, палубничих, польових сторожів тощо). Згадані спеціальності, лишаючись у складі козацької військової структури, мали різні джерела фінансування й органи управління. Наприклад, генеральна військова артилерія, починаючи з 1672 р., мала свій штаб і базу в Батурині. Загальне управління нею здійснював генеральний обозний, а безпосереднє – гарматний осавул з підпорядкованим йому писарем і штатом служників. Основна обслуга генеральної артилерії, так само як і полкової, складалася з фахівців двох спеціальностей – гармашів і пушкарів; до допоміжного складу належали обозові слуги, палубничі, ковалі, слюсарі, коновали й фурмани. Всі вони походили з козаків, були звільнені від загальнодержавних податків і акцизів, підпорядковувались не місцевій козацькій адміністрації, а своїм власним отаманам.

Полкова артилерія організовувалася за тим самим принципом, однак мала інші джерела фінансування – місцеві збори – і підлягала полковому обозному. Загалом, розпорошеність артилерійського парку Гетьманщини між різними рівнями управлінських установ, неуніфікованість штатів і порядку фінансування згубно позначалися на загальних темпах розвитку та якості використання цього роду війська.

Остання чверть XVII ст. внесла істотні зміни в тактику козацтва, які були пов'язані в першу чергу зі співвідношенням родів війська – збільшенням удільної ваги кінноти. І хоча в нашому розпорядженні немає реєстрів або компутів, які б дали змогу визначити точну її кількість, саме в цей час формується той архетип козацького війська, що існуватиме аж до повної його ліквідації, – війська легкоозброєного, кінного, привченого до дій у великих масах.

Протягом останньої чверті XVII ст. основним типом тактичного шикування козацького полку у відкритому польовому бою залишався табір. Він слугував базою організації активної оборони й розгортання наступу як для піхоти, так і кінноти. Принцип дії козацького війська у відкритому польовому бою із сильнішою турецько-татарською кіннотою передбачав тактику активної оборони. Прикрившись возами й рогатками, козаки вимотували сили ворога, а потім поступово починали просуватися вперед, ведучи безперервний вогонь із

мушкетів. У вирішальний момент удару завдавала козацька й компанійська кіннота, котра врзалася в розладнані бойові порядки противника й завершувала його розгром. Впродовж усіх фаз бою піхота своїми діями мала забезпечувати захист кінноти або підтримувати її атаки, залишаючись у досить пасивному становищі. Навіть наступ, що траплявся не часто, вівся тільки як підготовка до дій кінноти чи маскував її пересування і зосередження на окремих ділянках фронту.

Про способи дії козацької кінноти джерела зберегли дуже мало згадок. Загалом, вона діяла самостійно тільки поза табором, проте спираючись на його вогневу підтримку. Атаки відбувалися в багатошарених шикуннях, часто з метою охоплення ворога. Інколи кінноту використовували для диверсійних рейдів і контрпоходів. Показовим щодо тактичного мистецтва козацької кінноти є набіг на Очаків у серпні 1694 р., в якому взяли участь козаки Київського, Фастівського та компанійських полків Пашковського й Кузьмовича. Підійшовши до міста, частини Палія та Пашковського (800 осіб), розташувалися в засідці за кілька кілометрів від фортеці. У цей час інший кінний загін, підпаливши степ, підійшов до Очакова, провокуючи його залогу на вилазку. Нічого не підозрюючи, з фортеці вийшов очаківський бей і атакував нападників, які почали тікати, заманюючи противника у степ. Дезорієнтовані димовою завісою, турки опинилися в оточенні полків Палія та Пашковського й були майже всі знищені.

Зміна стратегічної обстановки наприкінці 90-х рр. XVII ст. дала змогу Гетьманщині й Московській державі перейти до масштабного наступу в Причорномор'ї, в тому числі й планомірних облог потужних турецьких фортець, на які раніше здійснювалися лише набіги.

Як бачимо, реєстрове козацтво й надалі лишалося основною силою у відбитті татарських нападів і охороні кордонів. Роль передового прикриття й попереджувально-розвідувальної служби з кінця XVII ст. належала тут, зокрема, й найманим полкам, котрі, на відміну від козацтва, несли службу цілорічно. Втім, при наближенні великих сил супротивника оборона опірних пунктів, перехоплення, розгром і переслідування нападників велися за участі козацького ополчення. Кожен полк і сотня мали спеціальних «служителів» – польових сторожів і ватагів, котрі відали розвідкою або ж спеціальними загонами, що пересувалися степовим порубіжжям, чатуючи на татарські чамбули. Ця система попереджувальної служби спиралася на оборонні лінії фортець і невеликих земляних укріплень.

Практична частина

Тести

1. Первинною структурою козацького війська, відповідно до військових традицій степу, була:
 - а) ватага
 - б) дружина
 - в) полк
 - г) двір
2. Товариш у внутрішній організації козацтва – це:
 - а) вояк-професіонал
 - б) виборний командир

АКТУАЛЬНІ ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ У НАВЧАННІ ІСТОРІЇ

- в) військовий слуга
 - г) вояк гарнізону
3. Головну ударну силу українського козацтва в першій половині XVII ст. становила:
- а) піхота
 - б) кіннота
 - в) артилерія
 - г) флот
4. В якій битві козаки, щоб зупинити наступ польської кінноти, випрягли коней з возів та на них атакували ворога?
- а) бій під Лубнами у 1638 р.
 - б) бій під Жовтими Водами 1648 р.
 - в) бій Берестечком 1651 р.
 - г) бій під Батогом 1652 р.
5. Драгуни – це:
- а) вояки, які переміщуються кінно, але спішуються для бою
 - б) вояки, які мають важкий обладунок і атакують ворога списами
 - в) вояки, які використовуються для розвідки та переслідування розбитого ворога
 - г) вояки, які забезпечують перевезення артилерії
6. Під час атаки на ворога козацька кіннота шикувалася в бойовий порядок:
- а) лава
 - б) колона
 - в) каре
 - г) ланцюг
7. Як називається обладнання для ведення саперних робіт?
- а) шанцевий інструмент
 - б) такелажне спорядження
 - в) канонірський реманент
 - г) піротехнічне знаряддя
8. Основний бойовий порядок козацького війська:
- а) табір
 - б) терція
 - в) бригада
 - г) чамбул
9. Козаки у XVII ст. не використовували самопали:
- а) капсульні
 - б) гнотові
 - в) коліщаті
 - г) скалкові
10. Бандолет – це:
- а) вогнепальна зброя вершника
 - б) ремінь для кріплення зброї вершника
 - в) сумочка з підготовленими набоями
 - г) тактика ведення вогню у кінному строю
11. Пістолі верхи козаки перевозили:
- а) у кобурах-ольстрах
 - б) за поясом
 - в) за халявою чобіт
 - г) на ремені
12. Шаблі якого типу козаки не використовували у XVII ст.?
- а) килич
 - б) ординка
 - в) чечуга

- г) угорсько-польський тип
13. Холодна зброя на короткому ратищі, бойова частина якого нагадує дзьоб птаха:
- а) келеп
 - б) чекан
 - в) табар
 - г) рогатина
14. Комплекс з луку в чохлах та колчану зі стрілами називається:
- а) сагайдак
 - б) налуч
 - в) тарпан
 - г) фальконет
15. Який елемент одягу не використовувався українськими козаками у XVII ст.
- а) шаровари
 - б) жупан
 - в) шлик
 - г) пасок
16. Військові хитрощі козаків називались:
- а) фортель
 - б) герць
 - в) кант
 - г) караколе
17. З воєнного погляду козацьке військо в часи Гетьманщини становило:
- а) станове ополчення
 - б) загальнонародне ополчення
 - в) регулярне військо
 - г) наймане військо
18. В організаційну основу будови війська з часів Хмельниччини було покладено:
- а) полковий принцип
 - б) паланковий принцип
 - в) кошовий принцип
 - г) курінний принцип
19. Люди, яких козацька верхівка посилала до війська замість себе у другій половині XVII ст.:
- а) наймити
 - б) джури
 - в) пахолки
 - г) охотники
20. Наймане військо в добу «Руїни» називалось:
- а) зтяжне
 - б) кварцяне
 - в) компутове
 - г) суплементове
21. Гроші, які платили українські гетьмани найманім військам називались:
- а) жолд
 - б) кварта
 - в) компут
 - г) годування
22. Наймана піхота «німецького» строю в гетьманському війську складалась з:
- а) мушкетерів
 - б) пікінерів
 - в) аркебузирів
 - г) гренадерів
23. Наймана кіннота «німецького» строю в гетьманському війську складалась з:

АКТУАЛЬНІ ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ У НАВЧАННІ ІСТОРІЇ

- а) драгунів
 - б) рейтарів
 - в) панцерних
 - г) гусарів
24. Тактика німецької піхоти називалась:
- а) караколе
 - б) гуф
 - в) каре
 - г) ланцюг
25. Вартову службу при гетьманах несли:
- а) жолдаки
 - б) драбанти
 - в) гренадери
 - г) рондашири
26. Піші наймані («охотницькі») полки за І. Мазепа називались:
- а) сердюцькі
 - б) реєстрові
 - в) виборні
 - г) приборні
27. Кінні наймані («охотницькі») полки за Івана Мазепа називались:
- а) компанійські
 - б) гайдуцькі
 - в) гусарські
 - г) кроатські
28. Козаки, які допомагали реєстровцям у господарстві та забезпечували їх на час походу:
- а) підпомічники
 - б) виборні
 - в) компутові
 - г) ланові
29. Професійна групи козаків у другій половині XVII ст., які мали особну юрисдикцію й умови відбування військової повинності:
- а) військові служителі
 - б) виборні козаки
 - в) городові стрільці
 - г) присягла шляхта
30. В останній чверті XVII ст. головною ударною силою козацького війська стає:
- а) легка кіннота
 - б) важка кіннота
 - в) лінійна піхота
 - г) польова артилерія

Теми для творчих/дослідницьких робіт

1. Озброєння та спорядження українського козацтва в XVII ст.
2. Наймані війська козацьких гетьманів другої половини XVII ст.
3. Одяг та зовнішній вигляд українських козаків XVII ст.
4. Зміни в організації та комплектуванні козацьких військ протягом XVII ст.
5. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний як полководець і флотоводець.
6. Богдан Хмельницький як визначний військовий діяч.
7. Взаємодія між козаками та їх союзниками у битві під Конотопом 1659 р.
8. Петро Дорошенко як полководець.
9. Іван Мазепа як військовий організатор.
10. Розвиток козацької артилерії у XVII ст.

ВИКОРИСТАННЯ КЛІРОВИХ ВІДОМОСТЕЙ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ ЯК ЗАСІБ АКТУАЛІЗАЦІЇ КРАЄЗНАВЧОГО МАТЕРІАЛУ

У сучасних реаліях розвитку України пріоритетним завданням є вивчення історії та інших суспільствознавчих дисциплін, які покликані допомогти учням стати відповідальними, компетентними та активними громадянами держави. Сьогодні зміст історичної освіти загалом та курс «Історія України» зокрема, потребують подальшої методологічної переорієнтації, що ставить перед дослідниками принципово нові завдання. На зміну дослідженням глобальних процесів соціально-економічної і політичної історії приходять розвідки з мікроісторії. Історична наука переорієнтовується на вивчення соціальної історії, історії родини, окремої особистості.

Погоджуємось із фахівцями (В. Гладун та ін.), що унаочнення викладу навчального матеріалу за допомогою різних інформаційно-комунікаційних технологій та засобів візуалізації є ще одним із важливих напрямів модернізації змісту освіти.

Актуальною і невід'ємною частиною освітнього процесу в ЗЗСО на сучасному етапі є використання краєзнавчого матеріалу на уроках історії України. Мета полягає у пробудженні інтересу учнів до навчальної дисципліни, розширенні кругозору, підвищенні їхньої пізнавальної активності, креативності при виборі, оформленні та донесенні інформації до аудиторії, набутті навичок самостійної роботи, формуванні історичного мислення. Окрім цього, реалізується ще одне важливе завдання – залучення учнів до пошукової, дослідницької роботи.

У змісті виховання учнівської молоді важливим є формування в них ціннісного ставлення до історичних, культурних та духовних здобутків рідного краю. Історичний потенціал Ізмаїльщини надає чималі можливості вчителю активно використовувати краєзнавчий матеріал на уроках рідного краю, наприклад, при вивченні теми релігійного життя регіону ХІХ ст. У населених пунктах нашого регіону зосереджена неабияка кількість церков і храмів, що створює додаткові можливості для унаочнення уроків краєзнавчої проблематики.

В краєзнавчих дослідженнях доцільно використовувати архівні документи. Зокрема, в Комунальній установі «Ізмаїльський архів» (КУІА) зберігається достатня кількість матеріалів для вивчення зазначеної теми. Важливе місце серед значного розмаїття наявних церковнопарафіяльних джерел належить кліровим відомостям. Саме вони можуть надати цінну інформацію з історії церкви, життя і діяльності священно- та церковнослужителів і їхніх родин. Дослідники використовують такий вид документації під час вивчення історії релігії, генеалогії та краєзнавчих досліджень.

Нагадаємо, клірові відомості – це впорядкована інформація про окрему церкву та службу осіб духовного стану. Вони склалися щорічно при кожному міському та сільському храмі у двох примірниках – один залишався зберігатися в парафії, інший подавався до консисторії. Клірові відомості писали на аркушах великого формату, а дані вносилися в розкреслені таблиці.

В КУІА клірові відомості церков м. Ізмаїл зберігаються у фондах 626 «Благочинний І округу Ізмаїльського повіту, м. Ізмаїл» (1879–1928 pp.), 630

АКТУАЛЬНІ ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ У НАВЧАННІ ІСТОРІЇ

«Старший Благочинний Ізмаїльського повіту, м. Ізмаїл» (1814–1862 рр.). Серед нині діючих ізмаїльських храмів у клірових відомостях представлені дані про Свято-Миколаївський чоловічий монастир (побудований, за даними кліру, в 1814 р.), Свято-Покровський кафедральний собор (освячений в 1831 р.), церкву Святих Жінок-Мироносиць (побудована в 1897 р.). Зберігається також інформація про зруйновані церкви: Дмитрівську церкву (побудована в 1816 р., зруйнована в 1951 р.), Златоустівську церкву (побудована в 1875 р., зруйнована в 1961 р.), Благовіщенську грецьку церкву (освячена в 1882 р., зруйнована в 1977 р.), Дорофєєвську церкву (побудована в 1892 р., припинила свою діяльність – невідомо) (КУІА, ф. 626, 630).

Клірові відомості як джерело мають високий інформаційний потенціал, який впродовж першої половини ХІХ ст. зростав, оскільки збільшувався обсяг їхніх даних. Вперше клір увійшов у практику церковного діловодства на теренах Російської імперії 20 січня 1769 р. за назвою «Іменні списки всім особам духовного звання православного сповідання».

Клірові відомості є незамінними під час розгляду парафіяльного духовенства, оскільки дозволяють проаналізувати основні його характеристики: освітній рівень, віковий склад, фахові навички, рівень соціальної, професійної та територіальної мобільності, матеріальне забезпечення. За допомогою клірових відомостей можемо встановити генеалогічні зв'язки між церковно- та священнослужителями, оскільки духовенство було досить закритим станом.

Потреба в обліку парафіяльного духовенства пов'язана з тим, що духовенство як привілейований стан було звільнене від воєнної служби та не сплачувало податків. Таким чином уряд міг контролювати кількість священно- і церковнослужителів, згідно з установленими в імперії нормами. Про вказане завдання клірових відомостей свідчить той факт, що дані про жіночу частину родини церковно- та священнослужителів вказувалися не завжди.

В перші роки свого запровадження клірові відомості не мали чіткого формуляру, таблиці в них були довільної форми та включали інформацію про місце знаходження і назву церкви; відомості про поведінку, вік священнослужителів та членів їхніх родин; кількість осіб чоловічої і жіночої статей окремо та дворів; власність, яка належала парафії.

Ранні клірові відомості мали низку недоліків: не завжди вказувались вік священника, імена і вік дітей у одружених священнослужителів; була відсутньою інформація про дружину.

Остаточна форма клірових відомостей була встановлена указом Синоду від 31 березня 1829 р. та складалася з трьох частин: 1) «Про церкву»; 2) «Про причт зазначеної церкви»; 3) «Про парафіян зазначеної церкви».

Перша частина складалася з 18 пунктів і містила наступну інформацію: коли, ким і з якого матеріалу побудована (освячена) церква; на честь яких святих освячена та скільки престолів налічує; чи має достатню кількість начиння; кількість членів причту відповідно до штату (окремо зазначали рік його затвердження); розміри та види землі, що перебувала у власності церкви, чи є документи на цю землю і де вони зберігаються; чи є для причту церковні приміщення; які кошти отримав причт та їхні розміри; угіддя і споруди, що належали церкві; відстань від церкви до духовної консисторії, духовного правління та місцевого благочинного; відстань до найближчої церкви; чи є приписні церкви; наявність домової церкви і коли та хто там правив службу; чи

є опис церковного майна; час, коли був складений документ і затверджений духовною консисторією; правильність ведення прибутково-видаткових книг і стан збереженості; рік, з якого зберігаються копії метричних книг та їхній стан; рік, з якого зберігаються сповідальні розписи і стан збереженості; кількість в книзі шлюбного обшуку використаних і невикористаних аркушів.

У другу частину клірових відомостей вносилися послужні списки причту за званнями від найстаршого до наймолодшого. Також до них мали записувати всіх дітей, навіть якщо вони жили окремо від родини. У другій та третій графі були зазначені роки подій. Дати мали вноситися лише на основі метричних книг. У четвертій – наявність у будь-кого з членів сім'ї нерухомого майна. У п'ятій – уміння читати, відспівувати, знання катехізису; скільки виголошено проповідей за рік; хто якої поведінки, окремо описували, як поводити себе діти, які навчалися в училищах, під час перебування вдома; хто і кому доводився ріднею; коли, хто, і за що був засуджений, яким чином його було покарано і чи перебував на момент складання документу під судом чи слідством. Окремо подавали відомості про заохочення і нагороди із зазначенням часу їх отримання. Після штатних та позаштатних членів причту з їхніми родинами вносили просфорню, вдів та сиріт церковнослужителів. Окрім цього, обов'язково потрібно було зазначити: чи отримувала вдова пенсію; хто був її чоловік та де і скільки часу перебував на службі.

У третій частині кліру містилися статистичні дані у парафії: кількість мешканців у населених пунктах парафії, їх розподіл за статтю і соціальним станом; скільки старообрядців, іновірних та інославних; відстань від сіл до церкви.

З часом клірові відомості стали схожими на формуляр чиновника. Свідченням цього є включення до відомостей даних про отримання коштів зі скарбниці та інших джерел (із зазначенням яких саме); перебування на особливих посадах; чи був у битвах і походах; наявність нагород; час перебування у відпустках і як вчасно з них повертався.

Після отримання клірових відомостей благочинний священик вносив відмітки про професійні навички та поведінку кліриків, давав оцінку їхньому матеріальному достатку. Потім складав зведену клірову відомість за всіма храмами округу та передавав її в духовне правління, де такі відомості за благочинними округами зшивали в одну повітову відомість.

Клірові відомості перевіряли на наявність помилок, у разі виявлення неточностей їх повертали до церкви для внесення виправлень. Це свідчить про достовірність джерела.

Форми та методи використання клірових відомостей у процесі вивчення дисципліни «Історія України» можуть бути різноманітними. Саме клір стане тим джерелом візуалізації історії, яке буде надзвичайно цінним і показовим та перетворить урок на дослідницький проєкт.

Серед класичних форм можемо навести наступні: заслуховування доповідей та демонстрацію презентацій за визначеною темою в позааудиторний час на засіданнях краєзнавчого гуртка, проведення науково-практичних конференцій, написання науково-дослідницьких робіт МАН тощо.

Друга частина клірових відомостей має значну цінність з генеалогічного боку. Саме клір є основним джерелом для вивчення історичних особливостей духовного стану, вивчення життєвого шляху, кар'єри та соціальної мобільності

АКТУАЛЬНІ ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ У НАВЧАННІ ІСТОРІЇ

священно- і церковнослужителів. Це дозволяє простежити життєвий шлях окремого священнослужителя, виділити династичні зв'язки. Біографічні дані клірових відомостей дають можливість вчителю організувати науково-практичну конференцію, наприклад, на тему: «Історичні постаті релігійного життя Ізмаїла ХІХ ст.».

Досить чітка структура клірових відомостей та наявність формуляра дозволяють застосувати до вивчення цього джерела сучасні інформаційні технології, передусім технологію баз даних. Таким чином, можемо запропонувати цікавий дослідницький проєкт: створення бази даних персоналій священно- та церковнослужителів. Це дозволить реконструювати за можливості повний їхній склад, включаючи дані про склад родин, кар'єру, горизонтальну та вертикальну мобільність, освіту, рівень матеріальної забезпеченості тощо. На основі аналізу складу священно- та церковнослужителів стане можливим проаналізувати такі показники, як загальна кількість представників духовенства на розглянутій території, територіальне розміщення та рух на всій території, утворення нових парафій та особливості їх формування, а також розглянути як діяльність кліру, не пов'язану з виконанням основних обов'язків (благодійну, просвітницьку), так і провини та злочини кліриків (їхні основні види, форми покарання).

Ще одним цікавим творчим проєктом є створення таймлайнів (шкала, де у хронологічній послідовності відображаються факти, явища, події). Це зрозумілий і зручний формат подачі інформації, що сподобається учням будь-якого віку і підходить для більшості уроків. За основу можемо взяти дані клірових відомостей та створити, наприклад, такі таймлайни: хронологія розвитку церкви, біографічна довідка священно- і церковнослужителів.

Сучасним та інноваційним інструментом для подання візуальної інформації є інфографіка (візуальне подання інформаційних даних, форма передавання знань). Основною метою є інформування через графічні елементи: карти, схеми, ілюстративні інструкції, піктограми, діаграми. Використовуючи інфографіку, за допомогою клірових відомостей досить зручно визначити національно-релігійний склад населення, простежити динаміку змін. Слід зазначити, що фактично до революції 1917 р. населення було майже на 100% віруючими людьми. Під час хрещення дитину записували в метричну книгу місцевої церкви і таким чином вона автоматично приписувалась до її парафії. Так, у клірових відомостях знаходимо дані про кількість військових, статських, купців, міщан і дворових селян в кожній церкві. Окремо наводиться розподіл за віросповіданням та національною приналежністю.

Неабияку зацікавленість учнів викликають тематичні екскурсії по рідному місту до релігійних установ, що вивчаються. Цікава розповідь про історичне минуле безпосередньо на місцях події, архівні дані, наочність підвищують зацікавленість та посилюють ефект сприйняття інформації. Таким чином факти та події краще запам'ятовуються.

Отже, на підставі аналізу клірових відомостей можемо дійти висновку, що вони є незамінним і найбільш повним джерелом відомостей про церкви і священно- та церковнослужителів. Використовуючи клір, вчитель допоможе учням відчувати себе безпосередніми свідками історичних подій.

РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ВИКОНАННЯ ТЕОРЕТИЧНИХ ТА ПРАКТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В ГАЛУЗІ ІСТОРИЧНИХ НАУК

1. *Перед початком наукових досліджень необхідно ознайомитися з типовими методами таких досліджень та спеціальними методами, котрі застосовуються вченими в галузі історичних наук.* Відповідна література широко представлена в Інтернеті.

2. *Історія як наука є суб'єктивним висвітленням минулої реальності. Тому тільки від дослідника залежить наскільки адекватним буде його висвітлення подій минулого. У дослідженні намагайтеся уникнути впливу ідеологічних, релігійних, особистих та інших уподобань.* Наприклад, ми є свідками цілеспрямованого спотворення історії України в пропагандистських наративах через імперські амбіції РФ.

3. *Дослідження починається з огляду реального стану науки з відповідної проблеми, тобто з переліку відомих фактів. Треба критично оцінювати результати огляду, намагатися з'ясувати, чому та чи інша подія висвітлена різними вченими під різним кутом зору з урахуванням їхніх ідеологічних, релігійних та інших уподобань.*

4. *Наука починається там, де з'являються нез'ясовані події та суперечності. Необхідно уважно вивчати всі найменші нюанси та сперечання в інтерпретації історичних подій.* Можливо саме з цього почнеться Ваш науковий шлях.

5. *Поставте собі питання: а чи цікаво мені займатися саме цією, а не іншою темою в історичній науці?* Ваш науковий успіх насамперед пов'язаний зі ступенем Вашої зацікавленості в дослідженнях за обраною темою.

6. *А чи є у Вас технічний прилад, наприклад, смартфон чи навіть блокнот, щоб записати та/або зафіксувати нову ідею, яка щойно з'явилася? Ніколи не потрібно ігнорувати миттєву фіксацію нових ідей!* Коли Ви почнете працювати над якоюсь проблемою, Ваш мозок буде постійно активізований на вирішення поставленого завдання.

7. *Під час здійснення історичного дослідження необхідно звертати увагу на дрібні деталі. Будьте чесні перед собою, не приховуйте інформацію, яка не вкладається у Вашу концепцію. Якщо Ви навмисно проігнорували незначний нюанс, бо він не відповідає загальній інтерпретації подій, – знайте, – через деякий час він обов'язково перетвориться на величезну та нездоланну глибу, яка порушить всі Ваші напрацювання.*

8. *Ваше наукове дослідження розвивалося й Ви почувалися впевнено, але раптом щось пішло не так. Ви потрапили у глухий кут? У такому випадку не забувайте про найважливіший інструмент дослідника – системний аналіз.*

АКТУАЛЬНІ ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ У НАВЧАННІ ІСТОРІЇ

Необхідно ретельно вивчити головні засади системного аналізу та моделювання, це буде вагомий додаток до застосованих Вами типових наукових і спеціальних методів історичних наук.

9. *У своїх теоретичних (за комп'ютером) та практичних (з лопатою) дослідженнях потрібно уникати псевдонаукових історичних сенсацій. Дитячою хворобою наукових досліджень в історичній галузі є постійне намагання ув'язати свої наукові результати з найзначнішими подіями світової історії. Так, за останній час історична псевдонаука збагатилася такими «досягненнями», як наприклад відкриття могили Святого Миколая під підлогою стародавньої церкви у Туреччині, або знахідкою цвяха, яким був розп'ятий Ісус Христос, або знахідкою в Ізраїлі будинку Ісуса Христа тощо. З іншого боку – наукові сенсації в історичній науці іноді трапляються. Як-от: знахідка пекторалі в Товстій Могилі або знахідка скарбу срібників князя Володимира Великого, або оприлюднення теоретичної ідеї видатних вчених Ю.Г. Виноградова та В.В. Рубана про те, що великий перелік імен та прізвищ мешканців Ольвії на мармуровій плиті є календарем тощо.*

10. *Безсумнівно, писемні джерела є найзначнішими в історичних дослідженнях із часів винайдення писемності. У дослідженнях писемних джерел бажано керуватися висловом видатного французького епіграфіста минулого століття Ж. Соваже: «Не буває банальних написів, є лише банальний спосіб поводження з ними»!*

11. *Ви займаєтесь дослідженнями та інтерпретацією пошкодженого джерела та навіть отримали історичні висновки? Необхідно взяти до уваги, що історичні висновки, зроблені на ґрунті пошкодженого та реконструйованого (доповненого) джерела, за замовчуванням, не вважаються дійсними.*

12. *Наш час характеризується, зокрема, наявністю підробок як речових, наприклад, монет або розписних ваз, так і писемних джерел. Починаючи працювати з новим джерелом, переконайтеся у тому, що воно є оригіналом.*

13. *Надважливою є сучасна проблема відносин істориків з так званими «чорними археологами». Осуджуючи явище хижацьких розкопок, вчений-історик не повинен ігнорувати речові та писемні джерела, знайдені «чорними археологами». В минулому залишився заклик, що все, знайдене поза планомірними археологічними дослідженнями, не має історичної цінності. Адже й найвідоміші музейні зібрання сформовані переважно з артефактів, знайдених поза санкціонованими розкопуваннями минулих часів. Відносини з «чорними археологами» повинні вибудовуватися так, щоб отримати максимум певної інформації про походження речового джерела та, якщо можливо, ввести це джерело у науковий обіг. Важливо також критично ставитися до легенд про походження артефактів.*

14. *В практичній діяльності дослідження речових джерел необхідно ретельно з'ясувати обставини їхньої знахідки; зокрема, чи знаходилося джерело*

in situ, тобто на місці свого первинного побутування, чи було переміщене в інше місце?

15. Обов'язковою умовою під час дослідження речових та писемних джерел є *de visu*, тобто візуальний огляд. *Необхідно уникати відповідальних історичних висновків за світлинами артефактів, навіть високоякісними.*

16. Перед початком досліджень пошкодженого речового та/або писемного джерела необхідно з'ясувати, чи не було воно піддане *damnatio metoriae* – навмисному пошкодженню у часи свого побутування.

17. Праця з речовими джерелами передбачає з'ясування питання про успадкування сюжетів. Це вже десь було раніше... Знайдіть це!

18. Займаючись дослідженням речових або писемних джерел, варто з'ясувати, в яких музеях та зібраннях зберігаються аналогічні артефакти. Особливо це стосується музейних фондів РФ; сотні років Росія вивозила наші кращі артефакти з України.

19. У практичній діяльності, пов'язаній із дослідженням могил та поховального обряду, обов'язком дослідника є прояв поваги до останків похованої людини. Необхідно залишити їх неушкодженими незалежно від того, скільки років та/або тисячоліть назад було зроблене поховання.

20. Деякі речові джерела, наприклад, стародавні олтарі, де масово приносили у жертву тварин та/або магічні закляття, наповнені побажаннями всіляких негараздів ворогам, зберігають яскраво виражену негативну енергетику протягом століть. *Необхідно працювати з такими артефактами обережно, не приносити їх додому та не залишати на робочому місці тощо.*

21. Займаючись дослідженнями речових та писемних джерел з минулого, наприклад, графіті або культових предметів тощо, дослідник нерідко натрапляє на неоднозначну інтерпретацію артефакту. *Не зациклюйтесь на одному поясненні, впроваджуйте альтернативні інтерпретації.* Час покаже, які з цих інтерпретацій ближчі до істини.

22. Починаючи історичне дослідження, доцільно отримати чітке уявлення про різницю між термінами «історичний факт», «гіпотеза», «здогадка». Адже наукове дослідження дуже легко перетворити на наукову фантастику.

23. Моделювання історичних подій передбачає використання всіх доступних джерел (писемних, речових, усних), попереднє дослідження кожного джерела і насамкінець пошук взаємозв'язку між цими джерелами для формулювання історичних висновків.

24. Ці рекомендації для тих, хто хоче займатися реальними науковими дослідженнями. Відповідно, тут не розглядається явище, несумісне з реальною наукою – плагіат.

25. Займаючись науковою інтерпретацією артефактів, ніколи не використовуйте псевдонауковий алгоритм, відомий під неофіційною назвою «картковий будиночок» – багаторівнева гіпотеза, в якій наступна гіпотеза побудована на колишній тощо.

26. У процесі дослідження стародавніх писемних джерел, як правило, виникає комплекс проблем: фрагментарний стан джерела, неможливість читання

АКТУАЛЬНІ ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ У НАВЧАННІ ІСТОРІЇ

за допомогою традиційних методів (наприклад, корозійне пошкодження носія, складений стан носія тощо), застосування «мертвої» мови, наприклад, давньогрецької, можливе кодування тексту, незрозумілий текст тощо. *До виникнення таких проблем потрібно бути готовим.*

27. Бути вченим у сучасному світі означає постійне підвищення власної кваліфікації, зокрема, вивчення іноземних мов, комп'ютерних технологій та, безсумнівно, 100% обізнаність у напрямі Вашого дослідження.

28. Дослідник, котрий знайшов артефакт, повинен брати активну участь у заходах щодо збереження артефакту, надання йому необхідної консервації та реставрації із залученням фахівців, застосування спеціальних методів та технологій для підготовки до інтерпретації та подальшого експонування.

29. Реальний стан науки – це перелік фактів. Ваш внесок у науку також є переліком фактів, але таких, що поки невідомі широкому загалу науковців. *Необхідно перевірити свої наукові досягнення: чи можете Ви сформулювати у двох реченнях стан науки до Вашого внеску в неї та після?*

30. Існує ще один неофіційний критерій оцінки значення наукового доробку: *чи все викладено доступною мовою, чи автор намагається за багатослів'ям та спеціальними термінами приховати відсутність реального результату.*

31. Вважаєте, що Ваша стаття, нарешті, готова і задоволені отриманим науковим результатом? *Будь ласка, прочитайте статтю ще раз через п'ять або шість днів! Бажано повторити цей процес два-три рази...*

32. Вам вже є що сказати в науці? *Будь ласка, розмістіть свою статтю на всесвітньо відомих наукових ресурсах, наприклад, Academia.edu, ResearchGate тощо.*

33. У сучасному науковому середовищі Ваші наукові здобутки оцінюють за кількістю публікацій, що індексуються у Scopus та Web of Sciences. Існує й відповідна дискусія про те, добре це чи погано. *Але, раз так склалося, Ви маєте це прийняти.*

34. Нарешті, Ви опублікували свої наукові здобутки та через деякий час отримали критичні відгуки від опонентів. Отже, починається період захисту Ваших здобутків. *Обов'язково розберіться з головними методами наукових дебатів і, перш за все, з так званою пірамідою П. Грема (є в Інтернеті). Це суттєво допоможе зрозуміти рівень критичних зауважень опонента (від звичайної лайки до всебічно обґрунтованого спростування дослідження).*

35. Ваші наукові здобутки можуть перекреслювати здобутки минулих часів інших вчених. У такому випадку єдиним цивілізованим способом захисту Ваших здобутків є наукова дискусія. *Бажано ніколи не з'ясовувати свої наукові відносини поза межами наукових збірників та конференцій, але до цього потрібно бути готовим, як і до можливих проявів заздрості чи підлості.* Таким є реальний науковий шлях до впровадження нового знання, бо всі ми живемо у реальному світі.

36. Пошук історичної істини іноді супроводжується помилковими гіпотезами; це природно. У такому випадку необхідно проявити певну наукову мужність та публічно (у наукових статтях) відмовитися від своїх помилкових

висновків, у разі, коли їхня хибність є очевидною та доведеною опонентами. Хоча деякі дослідники до останнього відстоюють свої наукові тези, навіть розуміючи їхню неправильність. Таким вченим можна лише поспівчувати; з кожним роком вони змушені приховувати все більшу кількість об'єктивної інформації, яка «не вкладається» в їхню хибну модель історичних подій. Наука для таких «дослідників» абсолютно втрачає сенс.

37. Наукові дослідження несумісні з підгонкою, підтасовкою та викривленням фактів.

38. Єдиним критерієм вірності Ваших наукових здобутків є багаторазовий успіх! Лише час покаже, хто правий. Успіхів у Вашій науковій діяльності.

Додаток I

Приклад інтерпретації закодованого стародавнього писемного джерела за допомогою системного аналізу

Дослідження з античної магічної практики знаходяться в авангарді сучасної науки про класичну давнину. Деякі магічні написи були зашифровані та не можуть бути прочитані традиційними методами філології. Найдовший незрозумілий давньогрецький напис із Північного Причорномор'я (з ольвійського некрополя) опублікував у 2000 р. С. Тохтасєв: ΒΑΔΩΠΙΣΘΣΕΠΙΚΑΙΛΗΣ / ΝΙΓΕΣΩΝΚΑΡΙΤΣΟΣ / ΒΑΔΕΓΟΣΑΓΙΩΝ. Напис SEG 50:702, I не вдалося прочитати відомим вченим-філологам, таким як С. Тохтасєв, О. Білоусов, D. Jordan, A. Avram, C. Chiriac, I. Matei, V. Sojocaru. Інтерпретація цього напису російським філологом В. Яйленком традиційним методом виявилася псевдонауковою фантастикою: βᾶ δ' ὠπίσο σ' ἐπί καὶ λῆς, / νίξε σῶν, κάρπε ὄς, / βᾶ δὲ, γ' ὄσ' ἀγίωv – «О царь же, снова (взываю) к тебе, и (когда) ты желаешь — очищай здоровое; обильно наполняй их, о царь же, настолько, насколько можно чистыми (свойствами)» (sic).

Для інтерпретації цього напису запропоновано скористатися системним аналізом.

Щоб розробити правило прийняття рішення, був вивчений принцип декодування напису IG III Arr. 122 (HXAYΠΣΙΜΑ → Παυσιμάχη (жіноче ім'я Павсимахе)): перестановка складів, іноді ретроградна. У результаті встановлено, що завдання щодо читання зашифрованого тексту в цілому вирішується за допомогою відомого в математиці комбінаторного аналізу. Проте, переходячи від «чистої» теорії до конкретного структурного аналізу тексту, можна помітити,

АКТУАЛЬНІ ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ У НАВЧАННІ ІСТОРІЇ

що початкові літери кожного з трьох рядків нагадують перші склади давньогрецьких імен, зокрема ΒΑΔ..., ΝΙ..., ΒΑΔ..., а кінцеві літери рядків – кінцеві склади імен, зокрема, ...ΗΣ, ...ΟΣ, ...ΩΝ. Отже, на концептуальному, практичному рівні видається оптимальним поетапне порівняння складів із давньогрецьким ономастиком (іменами).

Остаточний варіант практичного алгоритму інтерпретації закодованого тексту напису *SEG 50:702, I* виглядає таким:

I. Інтерпретація першого рядка ΒΑΔΩΠΙΣΟΣΕΠΙΚΑΙΛΗΣ:

1) Прийняття перших літер першого рядка ΒΑΔ як початкового складу імені.

2) Порівняння складу ΒΑΔ (Βαδ) з давньогрецьким ономастиком за допомогою пошукової системи, наприклад, *Searchable Greek Inscriptions*. Результатом є фіксація імен, що починаються на склад ΒΑΔ: Βαδάκης, Βάδαυος, Βάδατος та деяких інших.

3) Пошук у першому рядку літер, що відповідають іншим складам вказаних імен. Так, останні дві літери першого рядка відповідають кінцевому складу ΗΣ імені ΒΑΔΑΚΗΣ. Внутрішній склад цього імені ΑΚ розташований приблизно посередині рядка і передається в зворотному порядку: ΚΑ→ΑΚ.

4) Об'єднання всіх позначених складів: ΒΑΔ+ΑΚ+ΗΣ= ΒΑΔΑΚΗΣ→ Βαδάκης (ім'я Бадакес).

5) Виключення з першого рядка складів, що утворюють ім'я ΒΑΔΑΚΗΣ:

$$\text{ΒΑΔΩΠΙΣΟΣΕΠΙΚΑΙΛΗΣ} - \text{ΒΑΔΑΚΗΣ} = \text{ΩΠΙΣΟΣΕΠΙΛ}$$

6) Серед залишків літер першого рядка ΩΠΙΣΟΣΕΠΙΛ виділяються літери ΩΠΙΣΟΣ, які є ретроградним варіантом перших складів імені ΣΩΣΙΠΟΛΙΣ:

$$\text{ΩΠΙΣΟΣ} \rightarrow \text{ΣΟΣΙΠΩ} \rightarrow \text{ΣΩ ΣΙΠΟ}$$

7) Виключення початкових складів імені ΣΩΣΙΠΟ з решти літер першого рядка ΩΠΙΣΟΣΕΠΙΛ: ΩΠΙΣΟΣΕΠΙΛ- ΣΩΣΙΠΟ=ΕΠΙΛ.

8) Виділення кінцевого складу імені ΣΩΣΙΠΟΛΙΣ, присутнього в ретроградному варіанті серед залишків першого рядка ΕΠΙΛ: ΙΛ→ΛΙ.

9) Об'єднання всіх позначених складів: ΣΩΣΙΠΟ+ΛΙ = ΣΩΣΙΠΟΛΙ→ Σωσίπολι(ς) (ім'я Сосіполіс, але без останньої літери). Перенесення пропущеної літери сигма з нижніх рядків буде здійснено пізніше.

10) Виключення із першого рядка складів, що утворюють імена ΒΑΔΑΚΗΣ та ΣΩΣΙΠΟΛΙ (без кінцевої Σ): ΒΑΔΩΠΙΣΟΣΕΠΙΚΑΙΛΗΣ - ΒΑΔΑΚΗΣ - ΣΩΣΙΠΟΛΙ = ΕΠΙ.

Резервування решти літер (або, швидше за все, складу) ΕΠΙ для тлумачення нижніх рядків.

Отже, у першому рядку приховані два імені Βαδάκης та Σωσίπολι(ς). Перше ім'я передається складами в традиційній формі з ретроградним складом у центрі. Друге ім'я передається ретроградними складами, остання літера імені відсутня. Додатково є присутнім «зайвий» склад ΕΠΙ із нижніх рядків напису.

II. Тлумачення другого рядка ΝΙΓΕΣΩΝΚΑΡΙΤΣΟΣ:

1) Для остаточного утворення імені Σωσίπολις літера переноситься Σ з другого рядка в перший рядок: ΝΙΓΕΣΩΝΚΑΡΙΤΣΟΣ - Σ = ΝΙΓΕΣΩΝΚΑΡΙΤΟΣ.

2) Прийняття перших літер ΝΙ як першого складу імені (подібно до першого рядка). Прийняття кінцевих літер ΤΟΣ як кінцевого складу цього імені (подібно до першого рядка). Фіксація того факту, що ці склади відповідають, в тому числі імені Нікератос (використовується пошукова система *Searchable Greek Inscriptions*).

3) Послідовність літер ΑΡ приблизно в середині рядка береться як ретроградний варіант складу (подібно до першого рядка): ΑΡ → ΡΑ.

4) Утворення букв і складів, що відповідають імені ΝΙΚΕΡΑΤΟΣ:

$$ΝΙ+Κ+Ε+ΡΑ+ΤΟΣ=ΝΙΚΕΡΑΤΟΣ \rightarrow Νικέρατος;$$

5) Решта букв другого рядка: ΝΙΓΕΣΩΝΚΑΡΙΤΟΣ – ΝΙΚΕΡΑΤΟΣ = ΓΣΩΝΙ.

6) Об'єднання решти букв першого і другого рядка: ΕΠΙ + ΓΣΩΝΙ = ΕΠΙΓΣΩΝΙ.

7) Фіксація жіночого імені 'Επιγώνη, (у формі 'Επιγών(ε?)) із послідовності літер ΕΠΙΓΣΩΝΙ (без останньої літери, аналогічно до другого імені першого рядка):

$$ΕΠΙΓΩΝ \rightarrow 'Επιγών(...).$$

8) Решта літер другого рядка (за аналогією з першим рядком вони зарезервовані для наступних операцій): ΕΠΙΓΣΩΝΙ– ΕΠΙΓΩΝ= ΙΣ.

Таким чином, другий рядок містить ім'я Νικέρατος і жіноче ім'я 'Επιγών(ε). Перше ім'я передано традиційними складами плюс дві літери та ретроградним складом (подібно до першого рядка). Друге ім'я передається складами в традиційній формі. Остання буква другого імені відсутня (подібно до першого рядка) Також у рядку є «зайвий» склад ΙΣ (подібно до першого рядка).

III. Тлумачення третього рядка ΒΑΔΕΓΟΣΑΓΙΩΝ:

1) Остаточне утворення жіночого імені 'Επιγώνε – перенесення літери Ε у другий рядок: ΒΑΔΕΓΟΣΑΓΙΩΝ–Ε= ΒΑΔΓΟΣΑΓΙΩΝ.

2) Прийняття перших літер ΒΑΔ третього рядка як початкового складу імені (за аналогією з першим і другим рядками).

3) Об'єднання складу ΒΑΔ з двома іншими складами третього рядка ΟΣ та ΑΓ:

$$ΒΑΔ+ΟΣ+ΑΓ \rightarrow ΒΑΔ+ΑΓ+ΟΣ= ΒΑΔΑΓΟΣ \rightarrow Βάδαγος (Бадагос).$$

4) Решта літер третього рядка: ΒΑΔΓΟΣΑΓΙΩΝ– ΒΑΔΑΓΟΣ= ΓΙΩΝ.

5) Об'єднання решти букв другого (ΙΣ) та третього рядків (ΓΙΩΝ): ΙΣ + ΓΙΩΝ = ΙΣΓΙΩΝ \rightarrow ΙΓΙΣΩΝ \rightarrow 'Ιγισών (відповідає рідкісному імені 'Ιγισών).

Отже, третій рядок містить імена Βάδαγος та 'Ιγισών. Ім'я пишеться традиційними складами без ретроградних складів. Друге ім'я – з перестановкою однієї літери.

Технологія шифрування: ймовірно, всі імена записувалися в традиційній версії на інший носій, потім з них вилучалися окремі склади, які переносилися на основний носій у традиційній або ретроградній версії. Остаточне читання закодованого тексту ΒΑΔΩΠΙΣΟΣΕΠΙΚΑΙΩΝΗΣ / ΝΙΓΕΣΩΝΚΑΡΙΤΣΟΣ / ΒΑΔΕΓΟΣΑΓΙΩΝ:

$$Βαδάκης, Σωσίπολις, / Νικέρατος, 'Επιγώνε, / Βάδαγος, 'Ιγισών.$$

Приклад інтерпретації монетних легенд з реальними історичними особами.

Відомо, що в античному полісі достатньо обмежена кількість осіб згадувалася в лапідарних написах, легендах агораномних клейм, гир та монет. Ці реальні історичні особи, як правило, належали до вищої еліти. Зокрема, відновлення епонімного літочислення пізньокласичної елліністичної Ольвії супроводжувалося отриманням просопографічних відомостей щодо вихідців із семи елітних родів. Їхня діяльність відзначена в 92% лапідарних написів, а також у синхронних керамічних, магічних та нумізматичних пам'ятках. Окрім того відомою є традиція античної полісної громади щодо успадкування родових імен, яка й досі застосовується в деяких етносах. Мова йде про надання сину імені діда, наприклад, Κλεόμβροτος Παντακλέους → Παντακλῆς Κλεομβρότου → Κλεόμβροτος Παντακλέους тощо. Така традиція іноді простежується на сотні років. Ця традиція довгий час не сприймалася дослідниками. Так, В. В. Латишев у 1887 р. вважав, що «...здається малоімовірним, щоб у всіх цих осіб були онуки, які мали ті ж імена...». Але у наш час ця традиція є однією з визначальних у просопографічній моделі полісної громади, оскільки іноді створює ускладнення під час інтерпретації пам'ятки (чи то дід, чи то онук).

Серед інших варта уваги традиція успадкування професійної (та/або громадської) діяльності. Її сенсом є своєрідне лобіювання у разі призначення на посаду батьком свого сина. Так, широко відомим є призначення на епонімну посаду сина після виконання цієї посади батьком. *Дослідження монетних легенд та скорочень у широкому хронологічному діапазоні (на прикладі Ольвії Понтійської) дало змогу виявити, що традиція успадкування родових імен та традиція успадкування професійної діяльності вплинула й на монетну справу.* Приклади родового успадкування монетних легенд уже оприлюднені (Николаев М. Хронологія ольвійських «борисфенів». *The Ukrainian Numismatic Annual*. 2020. С. 14–42). Водночас виявлення фактів родового успадкування, за певними випадками, є довготривалим процесом, якій має в собі поступове подолання альтернативних варіантів, виявлення та ліквідацію суперечностей у розшифруванні через залучення можливо більшої кількості джерел та використання системних принципів. Відповідно, цими тезами до наукового обігу вводяться кілька нових, завершених прикладів родового успадкування монетних легенд, здобутих внаслідок подолання альтернативних варіантів.

Монограма Ϝ присутня на «борисфені» № 4 (за П.О. Каришковським) орієнтовно 328 р. до н.е. та належить Поліксену (Πολύξενος τοῦ δεῖνος), батькові епоніма 309 р. до н.е. Афеня Поліксенова (Ἀθηναῖος Πολυξένου) із роду Поліксенів. Успадкування цієї монограми на «борисфені» № 66 орієнтовно 253 р. до н.е. належить магістрату (та агораному), котрий був батьком епоніма 214 р. до н.е. Гікесія Поліксенова (Ἰκέσιος Πολυξένου) із роду Поліксенів. Подолання

альтернативи стало можливим завдяки знахідці магічного напису та боргової розписки.

Монограма Ψ присутня на монеті «Деметра зі стінною короною-стрілець». За В. Ф. Столбою, вона датується 330–327 р. до н.е. Монограма відповідає реальній історичній особі на ім'я $\Upsilon\rho\omicron\delta\omega\rho\omicron\varsigma$ τοῦ δεῖνος – батькові епонімів 302 та 301 рр. до н.е., відповідно, Теодекта ($\Theta\epsilon\omicron\delta\acute{\epsilon}\kappa\tau\eta\varsigma$ $\Upsilon\rho\omicron\delta\omega\rho\omicron\upsilon$) та Ленея ($\Lambda\eta\nu\alpha\iota\omicron\varsigma$ $\Upsilon\rho\omicron\delta\omega\rho\omicron\upsilon$) з роду Геродорів. Успадкування цієї монограми на «борисфені № 65 орієнтовно 254 р. до н.е. належить батькові епоніма 212 р. до н.е. Стафіла Геродорова ($\Sigma\tau\acute{\alpha}\phi\upsilon\lambda\omicron\varsigma$ $\Upsilon\rho\omicron\delta\omega\rho\omicron\upsilon$) з роду Геродорів. Ця особа згадана у декреті на честь Протогена в якості жерця-епоніма.

**ПОДОЛАННЯ РАДЯНСЬКОЇ СПАДЩИНИ:
РОЛЬ КРАЄЗНАВЧОЇ ТЕМАТИКИ У ФОРМУВАННІ
ГРОМАДЯНСЬКИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ УЧНІВ СТАРШИХ КЛАСІВ**

Протидія російській агресії вимагає консолідації української нації навколо ідей свободи, демократії та збереження національної самобутності. Правильне усвідомлення місця України в європейській і світовій історії, засад національного державотворення та складних питань вітчизняного минулого сприятиме розвитку національної ідентичності в молодого покоління. У цьому контексті роль історичної освіти у формуванні громадянських компетентностей є вельми важливою. Ще більше її значення зростає в прикордонних регіонах, де національна ідентичність конкурує з регіональною та може слабшати через вплив територіальних, мовних та етнокультурних чинників.

Сучасні вітчизняні науковці (О. Пометун, Т. Ремех, Т. Мацейків, І. Победаш та ін.) підкреслюють, що урок історії є ефективним інструментом для розвитку критичного мислення, дослідницьких, комунікативних і міжособистісних навичок, які є необхідними для активної громадської участі. Особливу увагу вчителю історії в старших класах слід звертати на складні для розуміння процеси формування національної ідентичності. Крім фактологічних знань, учні мають володіти аналітичними навичками для порівняння процесів українського націєтворення на різних етапах та в різних регіонах країни. При цьому об'єктами історичного порівняння вчителю слід обирати історичні, соціо- та етнокультурні відмінності, які сприяли формуванню сучасної політичної нації.

Водночас в умовах інформаційної війни, під час якої ворог вдається до політичних маніпуляцій та фальсифікацій історичного минулого з метою розколу українського суспільства, розвиток критичного мислення на основі аналізу достовірних історичних джерел є одним із головних завдань сучасного уроку історії. У зв'язку з цим провідні українські методисти наголошують на важливості використання краєзнавчих матеріалів на уроках історії (О. Кушніренко, О. Мудрик, Л. Іваненко, Л. Кузнєцова), які сприятимуть конкретизації процесів національної історії на регіональному рівні, утворенню міцних зв'язків між регіональною й національною історико-культурною спадщинами, розвитку патріотизму та поваги до історії й культури великої й малої Батьківщини.

Інструменталізація історії Радянським Союзом для поширення комуністичної ідеології призвела до викривлення багатьох сторінок української історії та створення історичних міфів, що намагалися прищепити українцям почуття меншовартості та постійної вдячності так званому «старшому брату» за визволення країни від загарбників. Такі самі процеси відбувалися з регіональною історією. Зокрема, на півдні Одеської області комуністична влада розбудовувала модель історичної пам'яті, де головними подіями були штурм фортеці Ізмаїл військами О. Суворова в 1790 році, Татарбунарське «повстання» 1924 року та

«Велика вітчизняна війна». Історія краю розглядалася в контексті російської, а всі інші періоди таврувалися як «соціальне й національне гноблення» населення. Замовчувалися і страшні сторінки сталінського режиму: голод 1946–1947 років, репресії й депортації місцевого населення. Тривалий час після здобуття Україною незалежності регіональна історія півдня Одещини не переглядалася, а в символічному просторі й далі домінували радянські та російські символи. Лише повномасштабна воєнна агресія Російської Федерації в лютому 2022 року змусила населення звернути погляд на своє минуле й переосмислити історію попередніх поколінь. Утім, процеси декомунізації, деколонізації й дерусифікації викликають чимало протиріч всередині місцевих громад, що в науковій літературі прийнято називати «конфліктом пам'ятей». Подолання цього конфлікту є також завданням сучасної історичної освіти.

З огляду на це, краєзнавча тематика в курсі історії на основі сучасних підходів до вибору і критики джерел дасть змогу сформуванню цілісного розуміння комуністичного минулого міста, села, району або області в органічному взаємозв'язку з національною історією, сприятиме подоланню радянської спадщини у вигляді міфів і стереотипів, що часто передаються старшим поколінням, яке зберігає ностальгічні почуття про радянське минуле.

Під час підбору історичних джерел для уроків краєзнавства вчителю варто дотримуватися таких критеріїв:

1) *Відповідність навчальному матеріалу.* Запропоновані учням джерела мають узгоджуватися з матеріалом, який вони проходили на курсі історії України. Це стосується як подій та персоналій, так і термінологічного апарату, з яким учні не були ознайомлені під час попередніх уроків. Доцільно підготувати додатковий роздатковий матеріал, в якому будуть міститися, наприклад, біографічні дані про місцевого діяча, визначення невідомих для учнів термінів і понять, стислий опис події, якщо їй не приділялася достатня увага на попередніх уроках, картографічні матеріали тощо. Як приклад, учитель може запропонувати учням опрацювати повідомлення Телеграфного агентства Радянського Союзу (ТАРС) «Мирне вирішення радянсько-румунського конфлікту з питання Бессарабії та північної частини Буковини», опубліковане в день введення радянських військ на територію Бессарабії. Додатково вчителю слід надати карту анексованих територій, інформацію про передумови й хід окупації Бессарабії радянськими військами. Також важливо нагадати про пакт Молотова-Ріббентропа, провівши причинно-наслідкові зв'язки між цими документами.

2) *Зв'язок регіональної історії з національною.* Підготовлені вчителем джерельні матеріали мають доповнювати знання з національної історії, сприяючи критичному аналізу учнями подій минулого краю в контексті процесів історичного розвитку України. Наприклад, доречно запропонувати учням проаналізувати спогади селян під час голодомору 1946–1947 років, який на території Ізмаїльської області мав катастрофічні наслідки. Учні можуть їх порівняти з голодомором 1932–1933 років, що оминув територію Бессарабії, яка перебувала на той час під владою Румунії. Це дозволить сформуванню ставлення до антигуманної політики сталінського режиму. Так само учням можна

АКТУАЛЬНІ ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ У НАВЧАННІ ІСТОРІЇ

запропонувати розглянути документи про депортацію місцевого населення Ізмаїльщини, порівнявши їх із депортаціями на заході України.

3) *Хронологічні зв'язки з попередніми періодами історії краю.* Вчителю важливо сформувати в учнів розуміння безперервного розвитку історії рідного краю. Тому використання документальних джерел, що дають змогу пригадати попередні етапи регіональної історії, є вельми доречним. Наприклад, вчитель може запропонувати учням ознайомитись із Законом Верховної Ради УРСР «Про збереження історичних найменувань та уточнення і впорядкування існуючих назв сілрад і населених пунктів Ізмаїльської області» від 14 листопада 1945 року. Для його опрацювання вчителю варто нагадати учням про процеси заселення краю різними етнічними групами на початку XIX століття. Це дозволить зрозуміти національну політику сталінського режиму через процеси стирання історичних назв населених пунктів, перетворюючи край на територію із типовими радянськими ойконімами, а полікультурне населення – на безликий «бессарабський народ».

4) *Варіативність типів історичних джерел.* Вчителю варто добирати різні типи джерел із регіональної історії з метою їхнього компаративного аналізу учнями. Це можуть бути документальні матеріали (архівні або опубліковані), статистичні джерела, періодична преса, нарративні джерела (мемуари, спогади), візуальні, аудіо- і кінематографічні матеріали, усні джерела тощо. Наприклад, розглядаючи повсякденне життя населення в період «застою», вчитель може дати учням проаналізувати архівні документи, в яких представлені проблеми дефіциту товарів, пропагандистські статті в регіональній періодиці та порівняти їх зі спогадами родичів учнів, котрі добре пам'ятають цей період.

5) *Розуміння контексту джерела.* Пропонуючи різні типи джерел, учитель має сформувати в учнів базові навички джерелознавчої критики, щоб вони під час їхнього аналізу не прийшли до хибних висновків. Наприклад, статті в регіональних партійних газетах, що присвячувалися виборам до різних органів влади СРСР, варто розглядати в контексті їхнього пропагандистського значення. Учні мають зрозуміти, що ці статті мали нав'язувати населенню думку про демократичність радянських виборів, хоча вони такими не були в умовах монополії комуністичної партії та відсутності альтернативи вибору.

Опрацювання джерельних матеріалів вимагає активізації пізнавальної активності учнів, для чого вчителю слід застосовувати різні інноваційні технології.

1. *Проведення уроків-практикумів.* Головна мета уроку-практикуму – забезпечити учням практичний досвід роботи з історичними джерелами, методами дослідження та аналізу, а також розвиток дослідницьких компетенцій. Зазначимо, що уроки-практикуми можуть мати різні форми проведення, включаючи рольові ігри, дискусії, проектну діяльність, архівні дослідження тощо. Вчитель може розподілити клас на групи, запропонувавши кожній із них проаналізувати різні типи джерел про одну й ту саме подію. Після виступів кожної групи вчитель наголошує на тому, що на основі опрацювання одного типу джерел учні прийшли до різних висновків. Це спонукає учнів до переоцінки власних висновків і критичного ставлення до історичного джерела. Наприклад,

у такий спосіб можна провести урок на тему «Радянізація Ізмаїльської області. Голодомор 1946–1947 років». Перша група отримує статистичні документи про розбудову колгоспів і обсяги хлібозаготівель у 1946 і 1947 роках, друга – звіти Ізмаїльського обкому КП(б)У про результати колективізації, третя – пропагандистські матеріали з газети «Придунайська правда», а четверта – спогади мешканців сіл про голодомор. Після виступу кожної групи вчитель пропонує обговорити, чому інформація про одну й ту саме подію в кожному типі джерел відрізняється, наголошуючи на контексті й авторстві цих джерел.

2. *Підготовка есе.* Написання есе розвиває в учнів уміння аргументовано обґрунтовувати власну думку, критичне мислення, письмові й дослідницькі навички. Вчителю слід обрати тему, яка буде цікавою та релевантною для учнів, ураховуючи програмові вимоги та можливості учнів для дослідження обраної теми (наприклад, «Роль жінки в радянському суспільстві», «Шкільна освіта й формування гомо советікуса», «Девіантна поведінка в радянському суспільстві» тощо). Для кожної теми вчителю необхідно відібрати документальні джерела, що відображають цю проблему на місцевому рівні. Також варто використовувати інші джерела, які дадуть змогу підвищити дослідницький інтерес, наприклад, сатиричні статті з журналу «Перець» або його місцевого аналогу, радянські кінофільми, плакати та ін. Учням слід чітко пояснити вимоги до есе, такі як обсяг, структура, джерела, формат цитування тощо. Для написання якісного есе учнями вчителю потрібно встановити зрозумілі критерії оцінювання, допомогти учням створити план або структуру есе, спільно розглянути основні аргументи, які можна включити до їхнього написання, регулярно проводити індивідуальні консультації, надаючи поради щодо академічного письма та логічної побудови тексту.

3. *Організація усної історичних досліджень.* Пам'ять очевидців тих чи інших подій, явищ або процесів є важливим джерелом історичного пізнання. З огляду на те, що ця пам'ять із часом може бути втрачена, накопичення усних свідчень на сьогодні стало одним із пріоритетних напрямів роботи істориків. Долучення учнів до процесу збирання усної історичних джерел не лише поглиблює знання з краєзнавчої тематики, а й робить навчання більш захоплюючим і допомагає зрозуміти історію з людської перспективи. Крім того, участь у збиранні усних свідчень дає учням можливість вивчати історію з першоджерел. Вони вчаться ставити запитання, вести інтерв'ю, аналізувати інформацію та формулювати висновки, що сприяє їхньому розвитку як самостійних дослідників і розширює їхні здібності в області історичного аналізу. Вивчаючи історії власних родин, сусідів чи знайомих, учні можуть побачити різні сторони минулого і зрозуміти, як вони вплинули на формування сучасного світу. Зокрема, вчитель може запропонувати тему, що недостатньо освітлена в підручниках і має проблемний характер (наприклад, «Черга в Радянському Союзі», «Екологічні проблеми в СРСР», «Радянські свята» тощо). Спочатку вчитель має провести вступне заняття, де він пояснить, що таке усні джерела і яку роль вони відіграють у вивченні історії, розкаже про методи збирання інтерв'ю, етичні аспекти та важливість дотримання конфіденційності. Питальник доцільно розробити спільно з учнями, акцентуючи увагу на чіткості й коректності запитань, а для проведення інтерв'ювання учнів слід розділити на групи або пари. Після проведення інтерв'ю учні мають зберегти і надіслати

АКТУАЛЬНІ ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ У НАВЧАННІ ІСТОРІЇ

вчителю їхні аудіозаписи, підготувати рефлексивний огляд свого досвіду зі збирання усних джерел та зробити висновки. Вчителю варто організувати підсумкову презентацію або виставку, де учні зможуть поділитися результатами своїх досліджень з іншими учнями, вчителями, батьками або ширшою громадськістю. Важливо надалі в освітньому процесі використовувати отримані усні джерела та дослідження учнів, мотивуючи в такий спосіб інших учнів до проведення подібних досліджень.

4. *Створення віртуальних екскурсій.* Однією із сучасних інформаційних технологій, яку вчитель може застосовувати на уроках історії, є створення віртуальних екскурсій. Вони візуалізують історичні події й об'єкти, що допомагає учням краще розуміти та запам'ятовувати інформацію. Також учні завдяки цьому розвивають технологічні навички, такі як робота з комп'ютером, використання веб-платформ та інтерактивних інструментів. Вони навчаються шукати, оцінювати та використовувати інформацію з різних джерел, застосовувати технології для створення та представлення знань. Вчитель може запропонувати різноманітні веб-платформи, але радимо використовувати безкоштовні ресурси Google Earth або Google My Maps, які досить легкі для опанування. Серед тем пропонованих віртуальних екскурсій можуть бути «Слідами сталінських репресій», «Радянські пам'ятники та декомунізація», «Радянське житлове будівництво» та інші. На підставі джерельних даних (об'єкти, що мають бути нанесені на карту, фотографії, відео- та аудіофайли й текстові описи), які завчасно вчитель добирає для учнів або готує спільно з учнями, розробляється логічна структура віртуальної екскурсії. Для роботи з онлайн-ресурсами учнів варто розподілити на групи, в якій кожен отримує власну роль щодо наповнення віртуальної екскурсії різним контентом. Після того, як група створила екскурсію, вчителю варто запропонувати іншим групам пройти її та надати власні відгуки, враховуючи їх під час планування подальших уроків історії та вдосконалення методики.

Це далеко невичерпний перелік інноваційних інструментів для підвищення пізнавальної активності учнів із дослідження краєзнавчої тематики з радянської історії. Зокрема, вчитель може використовувати такі технології як дослідницькі проекти, краєзнавчі конференції або виставки, конкурси та олімпіади, гостьові виступи й експертні зустрічі, рольові ігри та симуляції, екскурсії до музеїв, робота з джерелами в архівах тощо. Водночас слід враховувати під час вибору кожного з інструментів їхню відповідність результатам, яких вчитель хоче досягти під час опанування учнями краєзнавчих матеріалів.

Отже, дослідження радянської історії на основі краєзнавчих матеріалів із застосуванням інноваційних технологій сприятиме розвитку громадянських компетентностей, оскільки спонукатиме учнів до критичного осмислення подій, які відбувались у рідному місті або селі, оцінки історичних фактів та джерел. Крім того, запропоновані технології формуватимуть не лише пізнавальні та дослідницькі, а й м'які навички, зокрема комунікацію з оточуючими (вміння аргументовано доводити власну думку, працювати в команді, проводити інтерв'ю), критичне мислення та застосування сучасних інформаційних технологій.

ПРАКТИЧНО ОРІЄНТОВАНІ ТЕХНОЛОГІЇ ЯК ПРІОРИТЕТНИЙ ЧИННИК СУЧАСНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ

В умовах нової компетентнісної парадигми провідними технологіями стають практично орієнтовані, які забезпечують перехід від дисциплінарної до міждисциплінарної, інтегрованої організації змісту навчання; від адаптивної до креативної форми активності, формування нового типу мислення, оволодіння комплексними вміннями щодо організації освітнього процесу.

Для побудови практично орієнтованої освіти необхідний діяльнісно-компетентнісний підхід. Вектор діяльнісного підходу спрямований на організацію освітнього процесу, технології практично орієнтованої освіти, де весь процес навчання набуває діяльнісного характеру. Діяльнісний підхід полягає в тому, що головною метою навчання є формування в учнів навичок, затребуваних у сучасному світі в різноманітних сферах соціальної та професійної діяльності, а також вміння застосовувати отримані знання в практичній діяльності. Відповідно компетентнісний підхід орієнтований передусім на досягнення певних результатів, здобуття значущих компетентностей. Оскільки набуття компетентностей неможливе без набуття досвіду діяльності, то компетентності і діяльність органічно пов'язані між собою.

Навчання протягом усього життя є однією з провідних компетентностей. Спираючись на чотири базові принципи, покладені в основу освіти, – вчитися жити, вчитися пізнавати, вчитися робити і вчитися співіснувати, – діялісно-компетентнісний підхід перетворюється на ефективну методологію побудови практично орієнтованої освіти в XXI столітті.

У фаховій літературі (Д. Варнеке, Н. Вовк, Ю. Кулінка, В. Майковська, С. Пітч, Є. Пост, Л. Савченко, Н. Черв'якова) *практично орієнтований підхід* дослідники розглядають як метод викладання і навчання в поєднанні з практичною діяльністю з метою орієнтації освітнього процесу на кінцевий продукт професійної підготовки – формування і розвиток компетентностей.

Практично орієнтований підхід набуває неабиякої ваги у профільному навчанні старшокласників. У такому контексті він передбачає перенесення акценту на практичну підготовку, що трансформує навчальну діяльність учнів в особистісно значущу, створює позитивну мотивацію до майбутньої професійної діяльності. Практично орієнтований зміст навчального матеріалу дає можливість наблизити навчання до конкретних ситуацій професійної діяльності. З огляду на це учні стають більше зацікавленими у таких знаннях, підвищується якість їхньої підготовки, формується готовність до професійної діяльності. Досягненню високих результатів застосування практично орієнтованого підходу на уроках історії сприяє система ретельного відбору змісту навчального матеріалу, саме це дозволяє учням сприйняти цінність і практичну значущість засвоєних ЗУН.

Відповідно досвід різних видів практичної діяльності, який набувають старшокласники під час профільного навчання, стає підґрунтям для подальшого професійного розвитку, формування фахових здібностей.

АКТУАЛЬНІ ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ У НАВЧАННІ ІСТОРІЇ

Дидактичні характеристики практично орієнтованих технологій полягають у проблемній структурі подання навчальної інформації; індивідуальному підході до врахування навчальних можливостей здобувачів освіти; реалізації під час уроків продуктивних форм діяльності (проєктування, моделювання, конструювання, розв'язання компетентнісних завдань тощо), домінуванні демократичних форм, тобто діалогових і фасилітаційних форм організації та супроводу освітнього процесу. Учні засвоюють засади певної діяльності не за підручниками чи посібниками, а безпосередньо включаючись до її найпростіших форм. Належно до цього набуття досвіду здійснюється в рамках традиційної дидактичної тріади «знання – уміння – навички» шляхом формування у здобувачів освіти практичних умінь і навичок.

Практично орієнтовані технології характеризуються наявністю чітко й діагностично поставленої мети, мотиваційним забезпеченням, коректно вимірюваним результатом; представленням змісту у вигляді системи пізнавальних і практичних завдань, що утворюють орієнтовну основу способів їх вирішення; алгоритмом, що репрезентує послідовність, логіку та етапи діяльності учнів і вчителів; індивідуально-груповою диференціацією різних видів діяльності здобувачів освіти (навчально-пізнавальної, квазіпрофесійної та навчально-професійної) із зазначенням способів взаємодії всіх учасників освітнього процесу на кожному його етапі. Особливістю практично орієнтованих технологій є те, що у них передбачається перехід від оцінювання знань учителем до спільного оцінювання зі здобувачами освіти.

Фахівці наголошують, практично орієнтоване навчання має значні освітні ресурси та дозволяє процес навчання учнів зробити пізнавальним творчим процесом, в якому навчальна діяльність учнів є успішною, а знання – затребуваними. Цьому передусім сприяє те, що вчителем реалізується ставлення до учня як до співрозмовника, партнера, котрий має право на прийняття власного рішення; відбір практично орієнтованого навчального матеріалу, що посилює практичну спрямованість змісту шкільної історичної освіти, перебуває у взаємозв'язку з емоційно-образним компонентом, а це дозволяє сформувати стійкий пізнавальний інтерес та забезпечити тривале й якісне засвоєння навчального матеріалу.

Рефлексія як системоутворювальний чинник практично орієнтованих технологій забезпечує розвиток особистості здобувача освіти, сприяє усвідомленню себе суб'єктом і творцем власної стратегії професійної поведінки, яка має поліваріантний характер.

В цілому, практично орієнтовані освітні технології дозволяють:

- формувати системне мислення;
- виробляти в учнів навички роботи в команді в форматі дискусій щодо пошуку шляхів вирішення проблем;
- сприяють розвитку здібності виділяти та аналізувати проблеми;
- використовувати системний підхід в ході вирішення проблеми;
- підвищити інтерес до історичної науки;
- активізувати здатність креативно мислити та генерувати ідеї;

- виявляти майбутніх лідерів.

Основним засобом реалізації практично орієнтованого підходу є практично орієнтовані завдання. Навчання з використанням *практично орієнтованих завдань* сприяє якісному засвоєнню інформації, адже вони викликають в учнів асоціації з конкретними діями і подіями. Специфіка цих завдань (нестандартне формулювання, зв'язок із життям, міжпредметні зв'язки) спричиняє підвищення інтересу учнів до навчання, розвиває їхню активність, допитливість, творчість, логічне й асоціативне мислення, що в комплексі забезпечує розвиток особистості, зокрема, вміння сприймати і переробляти інформацію, робити висновки, застосовувати отримані ЗУН в нових умовах тощо. Виконання практично орієнтованих завдань має бути поетапним, що забезпечує осмисленість дій учнів.

Досвід теоретичного вивчення та практичного впровадження дозволяє визначити серед *дієвих практично орієнтованих технологій і методів* наступні: проєктні технології, технології проблемного навчання, технології контекстного навчання, технології ігрового проєктування, технології вітагенної освіти, технології візуалізації, діяльнісні технології, зокрема, кейс-технологію, технологію позиційного навчання, тренінгову технологію, портфоліо, круглі столи, майстер-класи, лабораторно-практичні роботи, вправи тощо. Зупинимось на деяких докладніше. Зауважимо, що приклади стосуватимуться передусім навчання історії в старших класах.

На уроках історії доцільно застосовувати *вправи*, зміст яких можна поступово ускладнювати та видозмінювати. Як приклад, додаючи в якості підготовчого етапу самостійну роботу учнів у бібліотеці, архівній установі, з інтернет-ресурсами тощо. Творчий потенціал учні можуть продемонструвати під час виконання творчих (як варіант, домашніх) завдань: написання історичних казок, складання «шпаргалок», пошук та застосування образних аналогій до теми, що вивчається.

Майстер-клас є ефективним методом, який характеризується елементами, властивими також імітаційній (моделюючій) технології. Зауважимо, в технології проведення майстер-класу відпрацьовуються не вигадані, а реальні завдання і ситуації.

Квест-технологія продуктивна під час загального обговорення певної проблеми, про яку учні мають первинні уявлення, здобуті раніше на уроках або з життєвого досвіду. Крім того, обговорювані питання не мають бути вузькими або закритими.

Роль вчителя в ході квесту зводиться до визначення правил заходу та ознайомлення з ними учасників; коректного формування змісту завдань; розподілення ролей серед учнів. В процесі виконання завдань учасники заходу вчаться формулювати проблему, планувати етапи діяльності, критично мислити, самостійно приймати продумані рішення та відповідальність за них, структурувати засвоєні знання, зважувати альтернативні думки. Значущим етапом квесту є рефлексія.

Технології *ігрового проєктування* передбачають організацію освітнього процесу в формі навчальної гри, як-от ділової, імітаційної тощо. Значний

АКТУАЛЬНІ ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ У НАВЧАННІ ІСТОРІЇ

дидактичний потенціал має *організаційно-діяльнісна гра*. Її сутність не в тому, щоб навчити правильних дій, як в ділових і рольових іграх, дебатах та тренінгах, а щоб розвинути саму сферу діяльності в процесі продуктивної комунікації. Організаційно-діяльнісна гра об'єднує учасників із різним комунікативним досвідом в інтерактивному режимі, мотивуючи до конструктивного діалогу під час вирішення реальних проблем, актуалізуючи життєві стосунки учасників (а не обставини), підвищуючи відповідальність за слово, відтворюючи параметри природної комунікації без ролей і готових сценарних рішень.

Метою *практикумів (лабораторно-практичних занять)* є вирішення різноманітних навчальних завдань практичного характеру. Такі уроки орієнтують учнів на пошук інформації з різних джерел, критичне осмислення досліджуваних подій, вміння відокремлювати історичні факти від їхньої інтерпретації, формулювати власні оцінні судження. В такому контексті результативною є організація групової/парної роботи. До запропонованих для розгляду питань: «Універсали ЦР», «Статут про державний устрій, права і вільності УНР», «Методи впливу пропаганди та протидія їм» (аналіз періодичних видань, візуальних джерел, усноісторичних джерел тощо).

Варіантом проведення практикуму є *дистанційний практикум*. Проведення такого уроку передбачає фронтальну індивідуально-колективну роботу, коли кожен з учасників має індивідуальне завдання, із сукупності яких формується загальний навчально-дослідницький проєкт. Тому на певному етапі заняття проводиться обмін отриманими даними в локальній мережі. Вчитель на такому практикумі може обмежитись мінімально необхідною орієнтовною основою діяльності. Наприклад, це може бути відеофільм з теми дослідження, документальна хроніка тощо. В старших класах прийнятним є варіант, коли учень після перегляду самостійно формулює власне індивідуальне дослідницьке завдання.

Відсутність конкретно поставлених умов посилює в учнів позитивну мотивацію до виконання роботи та спонукає їх до змагальності, що нерідко як результат дає надзвичайно оригінальні звіти. Під час підготовки звітів-презентацій учні спроможні демонструвати наявний особистий досвід. Звіт стає індикатором досягнутої компетентності, вміння працювати за «безпаперовою» технологією, коли результати роботи можуть бути передані вчителю в електронній формі. Електронна форма звіту залишається також в учня-виконавця, що дозволить згодом накопити персональну електронну бібліотеку.

Під час викладу нового матеріалу з демонстрацією мультимедійної презентації зростають можливості для реалізації симультанного *зворотного зв'язку*. Він може реалізовуватись у вигляді оперативного тестування за змістом навчального матеріалу із записом відповідей в зошитах або введенням відповідей у чат онлайн-зустрічі.

Дієвим прийомом в контексті практично орієнтованих технологій є створення *ілюстрованого словника*. Процедура його складання передбачає добірку терміна, його значення та відповідної ілюстрації. Даний метод відрізняється від методу ведення звичайного словника тим, що дає можливість

учням за допомогою зорового, емоційного, асоціативного сприйняття запам'ятати суть історичного поняття.

Використовувати складання ілюстрованого словника можна у різних вікових групах. В основній школі можна запропонувати готовий словник термінів, складений заздалегідь учителем чи учнем-старшокласником. У старших класах подібну форму роботи можна ускладнити та зробити проектною складовою. Підвищення складності відбувається рахунок ускладнення термінології. У старшій ланці вона має не предметний характер, а теоретичний, абстрактний. Дібрати ілюстративний компонент до таких понять набагато складніше.

Опис реальної практичної ситуації, що потребує вирішення, містять *кейсові завдання*. Застосування кейс-технології сприяє розвитку критичного мислення, формує навички аргументованого відстоювання власної позиції, вміння переконувати, креативно діяти. Під час використання кейс-технології учні вчаться самостійно знаходити способи вирішення практичної проблеми, опановують навички ведення дискусії, вчаться сприймати й аналізувати альтернативні або протилежні позиції.

Відповідно до завдань освітнього процесу фахівці визначають такі види *кейсів*: 1) структуровані кейси (highly structured); 2) «маленькі начерки» (short vignettes); 3) великі неструктуровані кейси (long unstructured cases); 4) нестандартні кейси (ground breaking cases).

До типових кейсів, які можуть застосовуватися у практично орієнтованій діяльності, виокремлюються: 1) пояснювальні кейси; 2) описові або розповідні кейси; 3) мінікейси; 4) навчальні (керовані) кейси; 5) одиничні кейси; 6) питальні (тестові кейси). Крім того, кейси класифікують:

– за типом дослідницької стратегії (розвідувальні, націлені на з'ясування попередніх гіпотез, уточнення фокусів дослідження; описові, спрямовані на отримання інформації; пояснювальні, завданням яких є виявлення причинно-наслідкових зв'язків);

– за застосуванням (навчальні, призначені для оптимізації освітньої діяльності, пояснення подій, явищ, процесів; практичні, що відтворюють реальні ситуації і зміст яких ілюструється історичними джерелами; дослідницькі, орієнтовані на залучення учасників до наукової діяльності);

– за наявністю сюжету (сюжетні, які містять розповідь про події, що відбулися, або дії осіб та організацій; безсюжетні, котрі приховують сюжет, щоб не розкривати рішення проблемного питання (таблиці, схеми, діаграми, які мають допомогти відновити сюжет));

– за тимчасовою послідовністю матеріалу (кейси-спогади, в яких час прокручується назад; прогностичні кейси – опис подій недавнього минулого і сьогодення, завданням яких є вироблення найкращого варіанта розвитку ситуації);

– за способом представлення матеріалу (стандартний (розповідь, есе, аналітична довідка, журналістське розслідування, нарис, зведення документів); кейс-презентація; кейс, результати роботи над яким буде представлено у форматі прес-конференції);

АКТУАЛЬНІ ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ У НАВЧАННІ ІСТОРІЇ

– за суб'єктом кейсу (особистісний, організаційно-інституційний, багатосуб'єктний).

Кейс-технологія в навчанні історії – це не лише можливість отримання актуальної та цікавої інформації, але й її осмислення для визначення правильного рішення з різних варіантів; це інтенсифікація творчих здібностей учнів, вдосконалення навичок командної роботи. До розгляду можна запропонувати: «Проблеми міжнародної безпеки за умов постбіполярних часів»; «Міжнародне безпекове середовище: виклики і загрози»; «Пропаганда як дієвий фактор геноциду»; «Близькосхідна проблема: умови мирного врегулювання»; «Міфологізація української історії: шляхи подолання» тощо.

На уроці історії можна запропонувати учням виготовити *історичну листівку* (як варіант, історичний плакат, постер). Цей метод підходить для роботи з персоналіями (як-от: Михайло Грушевський, Кость Левицький, Євген Чикаленко, Махатма Ганді, Вудро Вільсон, Борис Джонсон та ін.). Перед початком роботи варто пояснити учням, що в листівці обов'язково має розташовуватися портрет історичної особистості і короткий підпис до зображення, який характеризуватиме персону чи її діяльність. Оформлення, композиція, відбір матеріалу – це зона творчості учня. В цілому, така діяльність носить пізнавальний характер: учні знайомляться з візуальними образами історичних персоналій, дізнаються про їхнє життя та діяльність, вивчать джерела особистого походження тощо.

Такий вид практично орієнтованої діяльності також доцільний в реалізації проєктного дослідження, насамперед у старших класах. Продуктом проєкту в такому форматі буде комплект тематичних листівок, створений одним учнем, групою чи цілим класом. Як теми для листівок можуть виступати: «Київські князі», «Українські гетьмани (Кошові отамани)», «Діячі Української революції», «Шістдесятники», «Діячі української культури» тощо. Оформлені у вигляді комплекту листівки повинні бути пов'язані між собою дизайном, структурою, композицією, інформаційним текстовим матеріалом. Групова форма реалізації проєкту дозволяє розвивати в учнів комунікативні навички роботи. Створення історичної листівки може застосовуватися як відносно персоналій, так і у вивченні історії культури. У даному випадку об'єктом дослідження є витвори мистецтва, скульптурні композиції, архітектурні пам'ятники і т.і.

Наступною до застосування пропонуємо *скетч-технологію*. Скетчноутінг – це можливість коротко та швидко фіксувати ідеї, з'єднувати їх, а потім презентувати візуально. Це чудовий спосіб продумати все в деталях та поглянути на проєкт з різних боків. Такі нотатки по суті виступають способом подачі інформації. Вони підсумовують головну ідею в малюнках від руки та основних фразах. При цьому нотатки зручніші за відео-слайди та сприймаються краще, ніж звичайні таблиці. Для прикладу: «Сутність тоталітарних ідеологій»; «Радикалізація політичного життя в міжвоєнний період» тощо.

Практично орієнтованою діяльністю супроводжується виготовлення *історичних коміксів*. Цікаво, що така робота теж цілком може стати етапом виконання проєкту. Історичний комікс – це мальовані історії, котрі є цікавим синтезом літератури та графіки; серія картинок, за допомогою яких ведеться

зв'язана розповідь). Як і в літературному творі, тут є головні та другорядні герої, антагоністи. Історичний комікс може мати схематичне промальовування, але має містити стислі підписи. Інакше кажучи, комікс – це продукт «кліпового» мислення. Він легко споживається та засвоюється сучасною молоддю. Комікси як наочний метод можна застосовувати і в основній, і в старшій школі.

Існують такі *види історичних коміксів*: 1) безтекстові комікси. Вони описують будь-яку подію без текстової складової. Наприклад, батальні сцени; 2) комікси на монологічні сюжети. В основу сюжету покладено роздуми та мовлення однієї особи. Основний акцент у них зроблено на атрибути персоналії та епоху. Монологічні комікси акумулюють інформацію про епоху у графічній ілюстративній формі; 3) діалогічні комікси, в яких сюжет передбачає участь кількох героїв. Основою таких коміксів, як правило, є письмові історичні джерела. Наявність таких джерел спрощує роботу виконавців, оскільки в документі можуть бути прописані конкретні фрази, які використовуються в «хмарках» коміксу. Якщо ж такого історичного джерела немає, то виконавцю: необхідно буде самостійно продумати діалоги з історичного контексту.

Інфографіка – це вид ілюстрації, в якому поєднуються дані і дизайн, що дозволяє учням в короткій формі презентувати інформацію аудиторії. Візуально інфографіка може бути представлена в різних формах, як-от: карикатура, діаграма, ілюстрації, емблеми або прості малюнки. Отже, метою застосування інфографіки в освіті є ефективне подання засвоюваної інформації. При цьому нерідко цей інструмент виступає як доповнення до текстової інформації, яка охоплює матеріал в повному обсязі і містить необхідні пояснення. Стиль, дизайн та інформаційне наповнення інфографіки, що застосовується з освітніми цілями, мають відповідати дидактичній меті конкретної навчально-пізнавальної ситуації. Наприклад, тематично: «Співробітництво радянського і нацистського режимів в 1939–1941 рр.»; «Громадське життя за часів УНР, Української Держави і ЗУНР»; «Голоди в Україні в статистичних зведеннях» тощо.

Проектна технологія вже неодноразово представлена в попередніх позиціях, але потребує деякого доповнення. Застосування *проектної технології* ґрунтується на врахуванні таких важливих підходів до навчання як до особистісно орієнтованого, інтерактивного, евристичного, проблемного, розвивального, а також сучасних технологій, зокрема ігрових, колективної взаємодії, розвитку критичного мислення тощо (В. Андрєєва, В. Григораш). Структура практично орієнтованого проєкту (прикладного) – ретельно продумана, зі сценарієм діяльності учасників та розподілом обов'язків. *Прикладні проєкти* мають на меті створення певного продукту, який у контексті перспективної професійної підготовки має відтворювати етапи практичної професійної діяльності. *Ігровий проєкт* є перспективним для розвитку комунікативного компонента професійної підготовки. Кінцевим результатом є інсценування ситуацій з майбутнього професійного життя або моделювання гіпотетичних ситуацій тощо. До практичної реалізації пропонуємо: «Концепт «свій–чужий» в українській проєкції»; «Радянська дійсність в анекдотах»; «Шістдесятництво як соціокультурне явище»; «Імперський характер політичного режиму СРСР» тощо.

АКТУАЛЬНІ ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ У НАВЧАННІ ІСТОРІЇ

Отже, практично орієнтовані технології надають свободу у виборі освітнього маршруту, а також методів і форм передачі інформації для забезпечення необхідних умов всебічного розвитку здобувачів освіти. Безсумнівною перевагою практично орієнтованих технологій є їхня гнучкість в розбудові структур і змісту навчання, зокрема профільного, з урахуванням кон'юнктури сучасного ринку праці. Вагомим є значення практично орієнтованих технологій у формуванні «м'яких навичок» (soft skills), до яких належать вміння спілкуватися, працювати в команді, знаходити підхід до людей тощо. Практично орієнтовані технології спонукають до розвитку творчої діяльності учнів, створюють умови для реалізації пізнавального пошуку, самовираження та творчості.

У процесі реалізації практично орієнтованих технологій учитель вільний у виборі практичних методів і прийомів. Але незалежно від того, який саме метод буде обраний, педагог повинен організувати освітній процес таким чином, щоб уроки були цікавими, пізнавальними та захоплюючими.

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Антонова О. Є. Практико-орієнтований підхід у формуванні професійної майстерності майбутнього вчителя / Теорія і практика професійної майстерності в умовах цілежиттєвого навчання: монографія / за ред. О. А. Дубасенюк. Житомир: Рута, 2016. С. 262–285.
2. Архівний відділ Ізмаїльської міської ради. Ф. 242-Т. Оп. 3-Л.
3. Архівний відділ Татарбунарської районної ради. Справи реабілітованих.
4. Баберовски Й. Сталинизм и нация: Советский Союз как многонациональное государство 1917–1953. *Ab Imperio*. 2006. № 1. С. 177–196.
5. Білоусов М. М. Перша спроба сил між СРСР і США (із історії «холодної війни»). *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2004. Вип. 10 (2). С. 532–541. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdau_2004_10%282%29_43
6. Брехуненко В. «Дивна то і неказанна мужність...». Козаки у Хотинській війні 1621 р.: науково-популярне видання. Київ: Темпора, 2013. 120 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Brekhunenko_Viktor/Dyvna_to_i_neskazanna_muzhnist_Kozak_u_u_Khotynskii_viini_1621_r/
7. Брехуненко В. Програна битва виграної війни. Битва під Берестечком 1651 року: науково-популярне видання. Київ: Темпора, 2013. 116 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Brekhunenko_Viktor/Prohrana_bytva_vyhranoi_viiny_Bytva_pid_Berestechkom_1651_roku/
8. Вовк Н., Кулінка Ю., Савченко Л. Практико-орієнтовані технології у профільній технологічній підготовці старшокласників. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2018. Вип. 58. С. 86–95.
9. Гай-Нижник П. Російсько-українська війна – війна за життя (2014–2022 рр.): періодизація. *Українознавство*. Науковий журнал. 2022. № 1. С. 51–76. URL: https://www.academia.edu/79396954/%D0%93%D0%B0%D0%B9_%D0%9D%D0%B8%D0%B6%D0%BD%D0%B8%D0%BA_%D0%9F_%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE_%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%B2%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B0_%D0%92%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B0_%D0%B7%D0%B0_%D0%96%D0%B8%D1%82%D1%82%D1%8F_2014_2022_%D1%80%D1%80_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%BE%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE_2022_1_C_51_76
10. Галушка А. Дорошенкова війна 1666–1671 рр. Частина 1 URL: <https://www.ucrainarma.org/novi-chasi/doroshenkova-vijna-1666-1671-ch-1.html>
11. Галушка А. Дорошенкова війна 1666–1671 рр. Частина 2 URL: <https://www.ucrainarma.org/novi-chasi/doroshenkova-vijna-1666-1671-ch-2.html>
12. Галушка А. Дорошенкова війна 1666–1671 рр. Частина 3 URL: <https://www.ucrainarma.org/novi-chasi/doroshenkova-vijna-1666-1671-ch-3.html>
13. Гладун В. В. Візуалізація на уроках історії України з теми «Наш край» засобами онлайн-сервісів. *Вересень*. Науково-методичний, інформаційно-освітній журнал. Миколаїв: Миколаївський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти. 2022. №3 (94). С. 38–55.
14. Грек И. Гюлмян – Дюлмен – Яровое (Очерки истории болгарского села в Бессарабии). Кишинёв, 2006.
15. Грицай Н. Б. Практико-орієнтовані технології методичної підготовки майбутніх учителів біології. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2015. № 10 (54). С. 33–40.

АКТУАЛЬНІ ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ У НАВЧАННІ ІСТОРІЇ

16. Дубяга С., Гузь В., Шкільова Г. Практико-орієнтований підхід до підготовки майбутніх вчителів початкової школи. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету*. Серія: Педагогіка, 2019. № 2 (23). С. 100–105.
17. Іваненко Л. Роль музейної педагогіки у формуванні громадянської компетентності на заняттях історії. *Інноваційні практики наукової освіти*: матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 15–19 грудня 2022 р. Київ: Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2022. С. 382–386.
18. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: Навчальний посібник. Київ: Вища школа. 2002. 430 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_istorichna_nauka/e_dzherela_istorichna_nauka.pdf
19. Історія сучасного світу: соціально-політична історія XV – XX століття. Навчальний посібник / За ред. Ю. Горбала. Київ: Знання, 2007. URL: <file:///C:/Users/User/Downloads/35657017.pdf>
20. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Т. 1. 800 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Smolii_Valerii/Istoriia_ukrainskoho_kozatstva_Narysy_u_dvokh_tomakh_Tom_1/
21. Каднічанський Д. Козацькі кулелійки URL: <https://www.ucrainarma.org/fotorekonstrukcija/kozacki-kulelijky.html>
22. Каднічанський Д. Козацькі ладівниці URL: <https://www.ucrainarma.org/fotorekonstrukcija/kozacki-ladivnyci.html>
23. Каднічанський Д. Козацькі ножі, виделки та ложки URL: <https://www.ucrainarma.org/fotorekonstrukcija/kozacki-nozhi-vydelky-ta-lozhky.html>
24. Каднічанський Д. Козацькі порохівниці та натруски URL: <https://www.ucrainarma.org/fotorekonstrukcija/kozacki-poroxivnici-ta-natrusky.html>
25. Каднічанський Д. Козацькі сокири, чекани та келепи URL: <https://www.ucrainarma.org/fotorekonstrukcija/kozacki-sokyry-chekany-ta-kelepy.html>
26. Каднічанський Д. Козацькі шаблі XVII століття URL: <https://www.ucrainarma.org/fotorekonstrukcija/kozacki-shabli-17-stolittia.html>
27. Каднічанський Д. Козацькі шкіряні пояси, гаманці та сумки URL: <https://www.ucrainarma.org/fotorekonstrukcija/kozacki-pojasny-hamanci-sumky.html>
28. Каднічанський Д. Реєстровці середини XVII століття (період Визвольної війни українського народу під проводом гетьмана Богдана Хмельницького) URL: <https://www.ucrainarma.org/fotorekonstrukcija/rejestroci-seredyny-17-st-period-xmelnycskoho.html>
29. Комунальна установа «Ізмаїльський архів» (далі КУІА). Ф. 626. Внутрішній опис документів справ фонду за 1879–1928 рр. Благочинний I округу Ізмаїльського повіту, м. Ізмаїл. 14 арк.
30. Кондратюк Ю. Клірові відомості Волинської єпархії кінця XVIII – початку XX ст. *Волинські історичні записки*. 2008. Вип. 1. С. 208–212.
31. Костюченко О. Є. Практико-орієнтоване навчання як інструмент розвитку юридичної освіти в Україні. *Нове українське право*. 2021. Вип. 4. С. 138–143.
32. Котляр О., Бевзюк Є. Гельсінські угоди: урок загальноєвропейського процесу. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2022. Вип. 31. С. 301–321. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EJRN&P21DBN=tEJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21COLORTERMS=0&S21P03=IDP=&S21STR=Mzu_2022_31_19
33. КУІА. Ф. 630. Внутрішній опис документів справ фонду за 1814–1862 рр. Старший Благочинний Ізмаїльського повіту, м. Ізмаїл. 47 арк.
34. КУІА. Ф. 811. Оп. 1. Спр. 127; Ф. Р-188. Оп. 1. Спр. 7; Ф. Р-424. Оп. 1. Спр. 955; Ф. Р-470. Оп. 1. Спр. 12; Ф. Р-811. Оп. 1. Спр. 80; Ф. Р-1004. Оп. 1. Спр. 54.

Методичний посібник

35. Кузнєцова Л. Краєзнавство як засіб формування ключових компетентностей здобувачів освіти. *Краєзнавчі діалоги: Сумщина у сув'язі тисячоліть*: матеріали регіональної конференції, м. Суми, 21 квітня 2021 р. Суми: НВВ КЗ СОІППО, 2021. С. 127–131.
36. Кушніренко О. Краєзнавчий матеріал, як засіб формування громадянської компетентності. *Краєзнавчі діалоги: Сумщина у сув'язі тисячоліть*: матеріали регіональної конференції, м. Суми, 21 квітня 2021 р. Суми: НВВ КЗ СОІППО, 2021. С. 131–134.
37. Лазарев А. М. Молдавская советская государственность и «бессарабский вопрос». Кишинёв: Картя молдаვენяске, 1994. 990 с.
38. Лобко Н. В. Використання клірових відомостей церков при реконструкції родоводів духовенства. *Сумська старовина*. 2020. № XLVII. С. 20–28.
39. Майковська В. І. Практико-орієнтоване навчання як засіб професіоналізації підготовки майбутніх фахівців в Україні. *Проблеми інженерно-педагогічної освіти*. 2016. № 50–51. С. 161–167.
40. Мартиненко А. Міжнародні відносини. Навчальний посібник. Київ: Ліра-К. 2009. 366 с. URL: http://lib-net.com/book/108_Mijnarodni_vidnosini_.html
41. Мацейків Т. І. Експериментальне дослідження проблеми формування громадянської компетентності. *Наукові записки*. Серія: Педагогічні науки. Київ: Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2019. Вип. 143. С. 124–131.
42. Мацейків Т. І. Потенціал курсу історії України у формуванні громадянської компетентності старшокласників. *Теоретичні питання культури, освіти та виховання*. 2019. Вип. 1 (59). С. 13–17.
43. Міжнародні відносини ХХ століття: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів освіти / О. А. Коппель, О. С. Пархомчук. Київ: ФАДА, ЛТД, 2008. 256 с.
44. Міжнародні відносини та зовнішня політика (1945–70-ті роки): Підручник для студентів гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів. Київ: Либідь, 2003. 560 с.
45. Міжнародні відносини та зовнішня політика: 1980–2000 роки: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Либідь. 2001. 621 с.
46. Міжнародні відносини та світова політика: підручник / Кер. авт. кол. В.Ю. Крушинський; за ред. В. А. Манжоли. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет». 2010. 863 с.
47. Мудрик О. Краєзнавчий матеріал – важливий засіб формування громадянської компетентності. URL: <http://dspace.pnu.edu.ua/bitstream/123456789/12266/1/22.pdf>
48. Мушкетери надвірної роти гетьмана І. Виговського. 1659 р. URL: <https://www.ucrainarma.org/fotorekonstrukcija/mushketry-vyhovskoho-1659.html>
49. Новітня історія країн Західної Європи та Північної Америки (1945 р. – початок ХХІ ст.): навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / за ред. М.М. Швагуляка. Львів: Тріада плюс, 2011. 700 с. URL: <https://clio.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2014/12/Contemporary-history.pdf>
50. Павлюк С. Козаки Печерської сотні Опанаса Предримирського під час Визвольної війни 1648–1657 років URL: <https://www.ucrainarma.org/fotorekonstrukcija/kozaky-recherskoji-sotni-predrymskooho-1648-57-html.html>
51. Пасат В. И. Трудные страницы истории Молдовы: 1940 – 1950-е годы. Москва: Терра, 1994. 800 с.
52. Печерська сотня Київського реєстрового козацького полку URL: <https://17c.org.ua/about-us#>
53. Побєдаш І. Методичні аспекти формування громадянської компетентності учнів основної школи у процесі навчання історії. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського*. Серія: Педагогічні науки. 2016. № 3 (54). С. 268–273.
54. Покозачений селянин. Київське воєводство. 1649 р. URL: <https://www.ucrainarma.org/fotorekonstrukcija/pokozachenyi-selianyn-video.html>

АКТУАЛЬНІ ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ У НАВЧАННІ ІСТОРІЇ

55. Пометун О. І., Гупан Н. М., Власов В. С. Компетентнісно орієнтована методика навчання історії в основній школі: методичний посібник. Київ: ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018. 208 с.
56. Попова И. Политически гонения срещу българите от Болградски район през 40-те години на XX век: по спомени на очевидци. *Българите в Северното Причерноморие*. Изследвания и материали. Одеса, 2006. Т. 9. С. 176–178.
57. Реестровий козак Київського полку війська Богдана Хмельницького URL: <https://www.ucrainarma.org/fotorekonstrukcija/rejestrovujj-kozak-kyjivskocho-polku.html>
58. Ремех Т. О. Сутність і структура громадянської компетентності учня нової української школи. *Український педагогічний журнал*. 2018. № 2. С. 34–41.
59. Репрессии и раскулачивание по Бессарабии (1940–1941, 1944–1945, 1948–1952) / Сост. С. Г. Матвеева. Серия общества «Одесский мемориал». Одесса: Атлант. 2015. Вып. XVII. 545 с.
60. Розумюк В. Модель багатополлярної системи міжнародних відносин: стабільність і конфліктогенність. *Європейські історичні студії*. 2016. № 4. С. 234–248. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eis_2016_4_19
61. Руссев Н. Д. Шикирлик-Суворово: два века в истории (1815–2015). По документам и рассказам участников событий. Одесса: Черноморье, 2017. 682 с.
62. Сас П. М. Артилерія у Хотинській битві 1621 р. *Український історичний журнал*. 2011. № 6. С. 16–35. URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Sas_Petro/Artyleria_u_Khotynskii_bytvi_1621_r.pdf
63. Сич О. І., Мінаєв А. В. Доба «холодної війни»: основні тенденції світового розвитку: Навчальний посібник. Чернівці: Рута, 2008. 72 с.
64. Смоленко О. Використання краєзнавчого матеріалу у вивченні історії України. *Теорія та методика навчання суспільних дисциплін*: науково-педагогічний журнал. Суми: Видавництво Сумського державного університету імені А. С. Макаренка, 2019. № 7. С. 40–44.
65. Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным. Киев: Дуліби, 2015. 584 с.
66. Сокирко О. Конотопська битва 1659 р.: Триумф в час Руїни. Київ: Темпора, 2008. 72 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Sokyrko_Oleksii/Konotopska_bytva_1659_r_Triumf_v_chas_Ruiny/
67. Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726. Київ, 2006. 279 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Sokyrko_Oleksii/Konotopska_bytva_1659_r_Triumf_v_chas_Ruiny/
68. Сокирко О. Тактика артилерії козацького війська при облозі й обороні міст другої половини XVII – початку XVIII ст. *Археологія & Фортифікація України*: Збірник матеріалів VII Всеукраїнської науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2017. С. 188–193. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Sokyrko_Oleksii/Taktyka_artylerii_kozatskoho_viiska_pry_oblozi_i_oboroni_mist_druhoi_polovyny_XVII_pochatku_XVIII_s.pdf?
69. Сталинские депортации. 1928–1953 / Под общ. ред. акад. А. Н. Яковлева; Сост. Н. Л. Поболь, П. М. Полян. Москва: МФД: Материк, 2005. 904 с.
70. Хаджирадева В. П. Аграрні перетворення в Бессарабії в 1940–1941 рр. *Український селянин*. 2004. Вип. 8. С. 284–286.
71. Харченко О. Курінний отаман куреня Печерської сотні Опанаса Предримирського, середина XVII ст. URL: <https://www.ucrainarma.org/fotorekonstrukcija/kurinnyj-pecherskoji-sotni-predrymyrskoho-seredyna-17-st.html>
72. «Холодна війна» (1946 – 1991 рр.). Документи і матеріали. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Упорядник О. І. Овчаренко. Черкаси: Видавництво Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, 2013. 536 с. URL:

[http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-](http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00004796)

[bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00004796](http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00004796)

73. Цау И. Сталинский террор в Советской Молдавии, 1940–1954 гг. URL: <http://dacoromania.net/article/stalinist-terror-soviet-moldavia-1940-1953>

74. Циганенко Л. Ф. Добровільне переселення чи вигнання: до питання про виселення німців з Бессарабії (жовтень-листопад 1940 р.). *Науковий вісник ІДГУ: збірник наукових праць*. Серія: Історичні науки. 2022. № 59. С. 196–207.

75. Циганенко Л. Ф. Єврейське населення Українського Придунав'я в лещатах репресій радянської влади (червень 1940 – липень 1941 рр.). *Проблеми розвитку (меморіалізації) Бабиного Яру: історичний, меморіальний та пам'яттєвий контекст*. Переяслав, 2022. С. 36–39.

76. Циганенко Л. Ф. Репресії проти єврейського населення Південної Бессарабії (червень 1940 – червень 1941 рр.). *Науковий вісник ІДГУ: збірник наукових праць*. Серія: Історичні науки. 2020. № 50. С. 88–98. URL: <http://visnyk.idgu.edu.ua/index.php/nv/issue/view/14>

77. Циганенко Л. Ф. Репресії проти населення Південної Бессарабії в перший місяць встановлення радянської влади в регіоні (червень-липень 1940 р.). *Південь України: етно-історичний, мовний, культурний та релігійний виміри*. Збірник наукових праць. Одеса: Олди плюс, 2021. Вип. VIII. С. 433–442.

78. Циганенко Л. Ф. Румунські фонди Ізмаїльського архіву як джерело з вивчення питань примусової депортації населення Південної Бессарабії (1940-1941 рр.). *Історія, археологія, інформаційна, бібліотечна та архівна справа: актуальні проблеми науки та освіти*: тези доповідей I Міжнародної наукової конференції, м. Кропивницький, 13 травня 2020 р. Кропивницький, 2020. С. 70–75. URL: <http://dspace.kntu.kr.ua/jspui/handle/123456789/9887>

79. Цыганенко Л. Трансформация этнического состава населения Украинского Подунавья: к вопросу о переселении молдаван/румын на Дальний Восток (1947–1949 год). *Plural. Istorie. Cultură. Societate. Supplement*. 2021. Vol. 9. №. 1. P. 84–103.

80. Цыганенко Л. 13 июня 1941 года в жизни жителей Измаильской области: источниковедческий аспект. *Ministerul Educației și Cercetării. Institutul de istorie. Revista de Istorie a Moldovei*. Chișinău, 2021. № 3–4 (127–128). P. 175–186.

81. Tsyganenko L. Germans and Jews of Bessarabia: two fates, two tragedies. *Journal of Danubian Studies and Research*. 2017. Vol. 7. № 2. P. 101–111. URL: <http://journals.univ-danubius.ro/index.php/research/article/view/431>

82. Tsyganenko L. Represions against Romanian people of Southern Bessarabia in the first year of soviet power (June 1940 – June 1941). *Danubius. XXXVIII. Supliment 80 Years of Higher Education in Southern Bessarabia. Tradition, Culture and Education*. 2020. С. 177–188. URL: <https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=161>

83. Tsyganenko L. The hidden tragedy (June 13, 1941 in the fate of the inhabitants of the Danube Region). *Studia universitatis cibiniensis. Series: Historica*. 2020. Vol. XVII. P. 259–275/ <https://www.scopus.com/sourceid/21100901132>

84. Черв'якова Н. І. Практико зорієнтовані технології професійної підготовки майбутніх педагогів: досвід теоретико-експериментального дослідження. *Освіта та педагогічна наука*. 2017. № 1 (166). С. 35–43.

85. Шаменков С. Одяг зтяжних формацій європейського автораменту за часів гетьмана Івана Виговського URL: <https://www.ucrainarma.org/novi-chasi/odiah-zatiazhnyh-formacij-vyhovskoho.html>

86. Шаменков С.. Шаровари в костюмі українського козацтва XVI–XVIII ст. Частина 1 URL: <https://www.ucrainarma.org/novi-chasi/sharovary-v-kostiumi-kozatva-1.html>

87. Шаменков С. Шаровари в костюмі українського козацтва XVI–XVIII ст. Частина 2 URL: <https://www.ucrainarma.org/novi-chasi/sharovary-v-kostiumi-kozatva-2.html>

АКТУАЛЬНІ ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ У НАВЧАННІ ІСТОРІЇ

88. Шевчик Л. О., Кравець Н. Я. Застосування квесту як технології практико-орієнтованого навчання студентів медичних вишів. *Медична освіта: науково-практичний журнал*. 2018. № 3 (79). С. 78–81.

89. Шевчук А. Клірові відомості як джерело з генеалогії населення Волинської губернії ХІХ – початку ХХ ст.: інформативне наповнення та стан збереження. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2008. №4. С. 106–109.

90. Schmidt U. Bessarabien. Deutsche Kolonisten am Schwarzen Meer. Potsdam: Deutsches Kulturforum Östliches Europa. 2008. 420 p.

91. Шостка М. Використання елементів вітагенного навчання на заняттях з української літератури. *Українська мова і література в школі*. 2022. № 74–75. С. 73–77.

Методичний посібник
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Гончарова Наталія – кандидат історичних наук, доцент, Ізмаїльський державний гуманітарний університет, Україна

Дроздов Віктор – кандидат історичних наук, доцент, Ізмаїльський державний гуманітарний університет, Україна

Морошан Наталія – кандидат історичних наук, доцент, Ізмаїльський державний гуманітарний університет, Україна

Ніколаєв Микола – доктор історичних наук, професор, Ізмаїльський державний гуманітарний університет, Україна

Татаринів Іван – кандидат історичних наук, доцент, Ізмаїльський державний гуманітарний університет, Україна

Церковна Віра – кандидат історичних наук, доцент, Ізмаїльський державний гуманітарний університет, Україна

Циганенко Лілія – доктор історичних наук, професор, Ізмаїльський державний гуманітарний університет, Україна

ЗМІСТ

Церковна В. Міжнародні відносини в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.....	5
Циганенко Л. Перший рік радянської влади в Українському Придунав'ї (червень 1940 – липень 1941 р.).....	25
Татаринов І. Військова справа українського козацтва у ХVІІ ст.....	46
Морошан Н. Використання клірових відомостей на уроках історії як засіб актуалізації краєзнавчого матеріалу.....	70
Ніколаєв М. Рекомендації до виконання теоретичних та практичних досліджень в галузі історичних наук.....	74
Дроздов В. Подолання радянської спадщини: роль краєзнавчої тематики у формуванні громадянських компетентностей учнів старших класів.....	83
Гончарова Н. Дослідження оригінальності використання хронотопу у науково-фантастичних літературних творах.....	88
<i>Рекомендовані джерела і література.....</i>	96

Наукове видання

АКТУАЛЬНІ ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ У НАВЧАННІ ІСТОРІЇ

Методичний посібник

Підписано до друку 31.10.2023. Формат 60x90/8.
Ум. друк. арк. 6,6. Тираж 100 прим. Зам. № 599

***Віддруковано в редакційно-видавничому відділі
Ізмаїльського державного гуманітарного університету***

Адреса: 68610, Одеська обл., м. Ізмаїл, вул. Рєпіна, 12, каб. 208

Тел.: (04841) 4-82-42

E-mail: nauka_idgu@ukr.net